

מחולק
חינם

"וזהיה לכם לציצית"

קונטרס בענייני התכלת

שנה שבע עשרה

יו"ל בס"ד לקראת פרשת שלח תשפ"ג

ע"י אגודת "פתיל תכלת"

“והיה לכם לציצית”

קונטרס בענייני התכלת

שנה שבע עשרה

יו"ל בס"ד לקראת פרשת שלח תשפ"ג

ע"י אגודת "פתיל תכלת"

פתיל תכלת ע"ר

info@tekhelet.com

ת.ד. 50257 ירושלים 9150102

טל' 02-5900577 ; פקס 02-9933420

עריכה וסדר: אייל פישלר

ירושלים, תשפ"ג

קוראים נכבדים!

הרוצים להשתתף בגליון הבא ולשלוח מאמרים ובירורים בענייני התכלת או תגובות למאמרים שנדפסו בגליון זה, מתבקשים לשלוח תדפיס למערכת "והיה לכם לציצית" ת.ד. 50257 ירושלים 9150102, או: info@tekhelet.com, עד ר"ח אייר תשפ"ד. המערכת תבחר בין המאמרים ותדאג לעריכתם. במידת הצורך נוכל להשתתף בהוצאות.

תוכן העניינים

- אם חלזון התכלת הוא מין דג או מין חלזון
והנוגע לצבע תכלת המופק מחלזון הארגמןה
הרב שמעיה כהן
כולל פוניבדו, בני ברק
- קשירת ציצית עם תכלתכח
הרב בניהו שנדורפי
חרשה
- איזו תכלת להטיל בימינו לדעת אדמו"ר מראדזיןג
הרב חיים פרידמן
רמת השרון

בשעתו"מ הדפסנו מחדש גליונות קודמים בכריכה קשה, בשני כרכים:
א. והיה לכם לציצית א-ט (תשס"ז-תשע"ה)
ב. משיכיר (שנה י – תשע"ו)

להזמנות לבתי כנסת ולבתי מדרש
ניתן ליצור קשר עם אגודת "פתיל תבלת" –
בדוא"ל: info@tekhelet.com, או בטלפון: 02-59000577 ; 03-6163897

הרב שמעיה כהן
כולל פוניבז', בני ברק

אם חלזון התכלת הוא מין דג או מין חלזון והנוגע לצבע תכלת המופק מחלזון הארגמן

הנה כבר נודע על מציאת אפשרות צביעת תכלת עומדת ביופיה, מחלזון הארגמן, ומכח זה יצאו רבים וטובים לברר פרטים רבים פזורים בעניין התכלת, וגם מי שאין הדבר נוגע לו למעשה, הרי תרבה הדעת בבירור כמה סוגיות ופרטים, ויצאו כמה מאמרים רבים לצדד לכאן ולכאן, ולא הניחו פרט שלא נגעו בו. אכן עדיין מקום הניחו לן, להעמיד את הנדון בצורתו התורנית בלא להיזקק למקורות חיצונים, על מה הוא עומד, ומה הם צדדיו, ומה העולה מדברי רבותינו הראשונים בנדון זה, וכדלהלן¹.

ביאור עיקר הנדון

הנה נראה, שעיקר הנדון העומד ביחס לזהות חלזון התכלת הנזכר בגמרא מנחות (מד ע"א), האם הוא "מין של דג" בתבנית של שאר הדגים (וייתכן אפילו שהוא דג טהור בעל סנפיר וקשקשת²) אלא ששמו "חלזון". או שהוא "מין של חלזון" בעל נרתיק, אלא שהוא גדל בים.

וזה שיש בעל חיים בעל נרתיק קשה כעצם, הגדל בים, והיה קרוי "חלזון" בלשון חכמים, כבר נמצא ברמב"ם בפירושו המשנה כלים (יב, א), שכתב (בתרגום חדש): "חלזון – הוא כעין צדף עשוי מברזל נועלין בו את הדלתות, ואותו הצדף, הוא הצדף של בעל חיים הימי הנקרא חלזון". אלא שלא נתברר מדבריו שהוא חלזון התכלת.

¹ ויש לציין, שיש כאלו שמתחילה לא רואים בדבר חסר מסורת צד אמיתי לדון בו, ואף אם צדקו, הרי קיימו בעצמם, "בְּזוֹ לְדָבָר יִתְּכַל לוֹ" (משלי יג, יג), כשנגשו לנדון על צד הדחייה ולא על דרך בירור האמת.

² כמו שדן הנודע ביהודה, תניינא או"ח ג, עיי"ש.

ויסוד הנדון, מה הכוונה במה שקראו לו "חלזון", האם הוא שמו הפרטי (של הדג שצובעין בדמו התכלת), או שהוא אותו השם הכללי של כלל מיני החלזונות (אלא שהוא חלזון מסוים שגדל בים, ובדמו צובעין תכלת). ועיין בתפארת ישראל (קונטרס קופת הרוכלים [בריש סדר מועד], במאמר כללי בגדי כהונה), ובנודע ביהודה³.

והנה המקובל לומר כצד הראשון, שהוא "מין דג" ששמו חלזון.

שתי ראיות לכאורה שחלזון התכלת אינו מין חלזון אלא מין דג

א. כן משמע ממה שקראו לו הראשונים "דג":

1. כן כתב רש"י (שבת עד ע"א): "צדי חלזון – לצבוע התכלת בדמו, והוא כמין דג קטן, ועולה אחת לשבעים שנה".

2. ולשון הר"ש (והרא"ש) כלים (יב, א), על המשנה שם: "או שקשר חלזון – מברזל, עשוי כדמות חלזון, דג שבים, שמדמו צובעים תכלת".

3. וכן כתב הרמב"ם (הל' ציצית ב, ב): "מביאין דם חלזון, והוא דג, שדומה עינו לעין התכלת". ועל פי זה כתבו הסמ"ג (עשה כו): "היא צמר צבוע בדם חלזון, והוא דג שדומה עינו לעין הים", והחינוך (שפ"ו): "והוא נעשה בדם דג אחד, שנקרא חלזון".

ב. וכן נראה לכאורה ממה שמובא בגמרא שבת, שהיו צדין את החלזון:

1. בגמרא שם (כו ע"א): "ומדלת הארץ השאיר נבזראדן רב טבחים לכרמים וליוגבים. כורמים – תני רב יוסף, אלו מלקטי אפרסמון מעין גדי ועד רמתא, יוגבים – אלו צידי חלזון, מסולמות של צור ועד חיפה".

והיינו חלזון של תכלת, כדפירש רש"י שם: "וליוגבים – לשון יקבים, שעוצרין ופוצעין את החלזון להוציא דמו, כדאמרן בפרק כלל גדול לקמן, והניחם נבזראדן ללבושי המלך".

³ הנ"ל.

2. ולהלן שם (עה ע"א): "ת"ר, **הצד חלזון** והפוצעו, אינו חייב אלא אחת, רבי יהודה אומר חייב שתיים – שהיה רבי יהודה אומר "פציעה" בכלל דישה, אמרו לו, אין פציעה בכלל דישה... וליחייב נמי משום נטילת נשמה! אמר רבי יוחנן, שפצעו מת. רבא אמר, אפילו תימא שפצעו חי, מתעסק הוא אצל נטילת נשמה. והא אביי ורבא דאמרי תרווייהו, מודה רבי שמעון בפסיק רישא ולא ימות! שאני הכא, דכמה דאית ביה נשמה, טפי ניחא ליה, **כי היכי דליציל ציבעיה**".

3. ועוד שם (עד ע"ב): "הקושר והמתיר. קשירה במשכן היכא הוא... אמר רבא... **שכן צדי חלזון קושרין ומתירין**". ופירש רש"י: "שכל רשתות עשויות קשרים קשרים, והן קשרי קיימא, ופעמים שצריך ליטול חוטין מרשת זו ולהוסיף על זו, מתיר מכאן וקושר מכאן".

הרי מבואר, שהיתה מלאכת צידת חלזון, והיו צדים אותם ברשתות, ומשמע אם כן שהוא ניצוד כשאר דגים השטים במים וניצודים באמצעות רשתות.

אמנם שתי הראיות האלה אינן מוכרחות כלל. הראשונה, שכן לפי מה שנביא להלן, שרש"י והר"ש עצמם כתבו שהוא תולעת, על כרחך מה שכתבו שהוא "דג", הכוונה שהוא גדל בים ולא ביבשה. והשנייה, לפי מה שנביא להלן, דברי רש"י וסיעתו שהוא תולעת ודברי הרמב"ן וסיעתו שהוא כחלזונות שבאשפות, הרי על כרחך צריך לפרש שכן היתה דרך צידתו, שהיו פורשים בים רשתות ובהן פתיונות, וכשהיה החלזון נכנס לרשת, היו אוספים אותו (ונראה שיש מכאן קצת סיעתא, לדבר אחר, דמה שכתבו הראשונים שהוא תולעת וחלזון, הכוונה לחלזון בעל נרתיק – שאם הוא ללא נרתיק, קשה יותר לצייר שהיה ניצוד ברשת).

דעות ראשונים שחלזון התכלת אינו מין דג אלא מין חלזון

אמנם יש להביא ראיות מדברי הראשונים, שאין מדובר על דג ממניי הדגים.

א. דעת רש"י

בגמרא מנחות (מד ע"א), תניא לגבי חלזון: "**ועולה אחד לשבעים שנה**, ובדמו צובעין תכלת, לפיכך דמיו יקרים". ופירש רש"י: "**ועולה – מן הארץ**". ודבריו

זוקקים בירור, שהרי היו צדים אותו מן הים, וכן מפורש ברש"י שבת הנ"ל, שכתב: **"והוא כמין דג קטן, ועולה אחת לשבעים שנה"**. הרי שהוא דג שחי במים. וכבר ציין הרעק"א למה שכתב רש"י במקום אחר (בבא מציעא סא ע"ב): **"ותכלת דמיו יקרים, שצבוע בדם חלזון, שאינו עולה מן הים אלא אחת לשבעים שנה"**. הרי כתב מפורש שהוא עולה מן הים, ולא מן הארץ. ובאמת עיקר דברי הגמרא צריך בירור, שהרי נתפרש בגמרא שבת, שהיו צדים אותו מן הים, וכאן נתבאר שדמיו יקרים, משום שלא היה ניתן להשיגו אלא פעם בשבעים שנה שהיה עולה לארץ.

אכן היישוב לזה פשוט, כמבואר ברש"י במגילה (ו ע"א), שכתב: **"ע"י חלזון – חלזון עולה מן הים להרים, וצובעין בדמו תכלת, ונמכר בדמים יקרים"**. והיינו, דלעולם מקומו בים, ומשם היו צדין אותו, והיא היתה מלאכת צידה מיוחדת, אלא שפעם בשבעים שנה היה מתרבה והיה עולה בכמות גדולה מן הים ליבשה, ואז היו אוספים אותו בלא טורח. וייתכן שהיה מתחפר ועולה דרך הארץ, וזו כוונת רש"י מנחות.

אמנם כעת יש לעיין, דבגמרא עצמה אמנם היה אפשר לפרש שהיה עולה ממצולות הים על פני הים סמוך ליבשה, ושם היו אוספים אותו, אבל לפירוש רש"י שהיה עולה ליבשה, יש לשאול כיצד היה עולה להרים, וכי דג יכול להלך ביבשה? אכן היישוב לזה, כבר נתפרש ברש"י עצמו, שעמד בכל זה, וכתב במקום אחר (סנהדרין צא ע"א): **"חלזון – תולעת שיוצא מן הים אחד לשבעים שנה, וצובעין בדמו תכלת"**. הרי כתב שהיא **"תולעת"**, ואם כן מובן שהוא היה עולה מן הים ליבשה. אכן אם כן נתבאר מדבריו כאן, שאינו עשוי בדמות "דג", אלא עשוי כתולעת, אלא שהוא גדל בים.

ומקור דברי רש"י, שכתב שהחלזון הוא תולעת, יש להביא משני עניינים:

1. מה שנתפרש שהוא עולה מן הים ליבשה, ודבר זה לא ייתכן אלא אם כן הוא תולעת, היכולה להלך בים וביבשה. אמנם עדיין יש לעיין מניין שהוא מין תולעת ולא מין אחר מבעלי חיים הגדלים בים.
2. ויש לומר, שלמד כן, ממה שמצינו בפירוש רש"י על התורה לגבי מומי אדם, אהא דכתיב **"או תבלל פְּעִינו"** (ויקרא כא, כ), וכתב רש"י: ותרגום

(-אונקלוס) "תבלול" "חיליז", לשון "חלזון", שהוא דומה לתולעת, אותו החוט, (חוט לבן הנמשך מהלבן שבעין לתוך השחור שבעין, כדפרש"י לעיל שם), וכן כינוהו חכמי ישראל במומי הבכור 'חלזון נחש'. וכוונת רש"י למשנה בכורות (לח ע"א): "תבלול חלזון נחש". ובגמרא שם (לח ע"א) "חלזון הוא נחש", ולהלן שם: "חלזון זה מום קבוע הוא, וזהו נחש שאמרו חכמים". ונמצא דפירש רש"י, שנקרא בלשון תרגום ובלשון חכמים "חלזון" משום שהחוט ההוא נראה כתולעת. וגם מכונה בלשון "נחש" על שום שהוא עשוי כדמות תולעת או נחש, שהוא כחוט ארוך מתפתל.

אמנם לא כתוב ברש"י שם שהוא חלזון התכלת. ובאמת עיין ברש"י עבודה זרה (כח ע"ב), שיש כמה מיני חלזונות, שכתב שם: "משקדי חלזוני – לימ"ץ בלע"ז, מין חלזון". הרי לך שיש כמה מיני חלזונות.

אכן, מאחר שמצאנו ברש"י כאן, שתרגם "חלזון" "לימ"ץ"⁴ – והוא החלזון בעל הנתיק המוכר לנו, כמבואר ברש"י על התורה שפירש "חומט" המנוי בשמונה שרצים שהוא לימ"ץ או לימצ"א, ושם תיאר את החלזון בעל הנתיק המתעגל, שגדל עמו⁵ – וכן פירש לשון "שבלול" בתהלים, שהוא לימ"ץ – ושם מתואר שהוא נמש והולך⁶, והוא חלזון ערום המוכר לנו – הרי נמצא עולה מדברי

⁴ אכן לא מצאנו שתרגם כן במקום אחר, ולא לגבי חלזון התכלת.

⁵ פירוש רש"י לויקרא יא, ל: "החומט – לימצ"א"; פירוש רש"י לדברים ח, ל: "אף קטניהם כמו שהיו גדלים היה גדל לבושן עמהם, כלבוש הזה של חומט שגדל עמו". הרי חומט שהוא לימ"ץ, לבוש גדל עמו.

ונתפרש כן, ברש"י חולין (קכב ע"א): "חומט – לימצ"א, שתחלת ברייתו בכעדרה, צא ובדוק בתיק שלה, שגדל והולך עמה תחלתו כעדרה ממש הוא בשוליו". ונתפרש באר היטב ברש"י מגילה (יא ע"א): "חומט – אומר אני, שהוא מין שרץ שקורין לימצ"א, הגדל בקליפה ההולכת ומעגלת תמיד כל כמה שגדל, ותחילת הניצר כקליפה של עדשה היא".

⁶ לשון הכתוב (תהלים נח, ט): "כְּמוֹ שֶׁבְלוּל תִּמְסֵי יֶהֱלֵךְ". ופירש רש"י: "שבלול" – יש פותרין לימצ"א בלע"ז". וכן הוא ברש"י (שבת עז ע"ב) "שבלול – לימצ"א".

ונתפרש היטב ברש"י מועד קטן (ו ע"ב), וזו לשון רש"י כת"י: "כמו 'לימצ"א', תמס יהלך, שהולך ומתמסמס, שכל שעה שהולך, ליחה נופלת ממנו". והמפרש שם כתב: "שבלול שקורין לימצ"א, תמס יהלך – כלומר, כשיוצא חוץ מנתיקו רירות נופלות ממנו עד שהוא נימוח ומת, תמס כמו ונמס".

רש"י, דחומט (בלשון תורה) הוא שבלול (בלשון הכתובים), והוא חלזון (בלשון ארמי, ובלשון חכמים).⁷

ואם כן מסתבר מאד שזה מקור דברי רש"י, שכתב שחלזון התכלת הוא "תולעת", משום שלמד שחלזון אינו שם של דג מסוים אלא הוא שם המין, שחלזון התכלת הוא מין ממיני החלזונות, והוא עשוי כתולעת (כמו שכתב רש"י עבודה זרה שחלזון הוא לימ"ץ, והרי הוא עשוי כתולעת).

ב. דעת הראב"ד

עיין בתורת כהנים מצורע (פרשה א, יד), על הפסוק, וְשָׁנִי תוֹלַעַת: "וְשָׁנִי – יכול 'פיקס', תלמוד לומר תוֹלַעַת. אי תולעת יכול אחד מן הצבעים, תלמוד לומר וְשָׁנִי. הא כיצד, זו זהורית טובה".

ופירש הראב"ד: "יכול יביא צמר הצבוע אדום באותו הפיקס? תלמוד לומר תוֹלַעַת – צבע הבא מתולעת. אי תולעת – יכול אחד מן הצבעים בתולעת, כגון תכלת הצבוע בדם חלזון או בקלא אילן, תלמוד לומר וְשָׁנִי, המשונה שבצבעים, שאין אחר כיוצא בו...".

ודבריו "אחד מן הצבעים שבתולעת – כגון תכלת" צריכים בירור: וכי התכלת בא מתולעת שני? והרי כתב בעצמו שבא מן החלזון! אלא ודאי כוונתו שגם החלזון הוא תולעת, כמו שכתב רש"י, וממנו עושים התכלת.

ג. דעת הראב"ה

וכן כתב הראב"ה (סימן קצד), לגבי הסוגיא בשבת (עד ע"א) דאיירי בחלזון התכלת, וזו לשונו: "והאי דפריך בפרק כלל גדול וליחייב נמי משום נטילת נשמה, אפילו רב מודה ליה, אלא דפליג ואמר אף משום צובע, אבל משום חבורה לא מחייב – דחלזון תולעת ואין לו עור".

⁷ אמנם מה שפירש רש"י ש"חומט" הוא חלזון, הוא זיהוי של רש"י, והראשונים נחלקו עליו (עיין תוס' רי"ד, חגיגה יא, ובתרגום רס"ג); עיין שיחת חולין, עמ' תקל.

ד. דעת הרמב"ן וסיעתו

ובאמת כבר נתפרש בדברי תלמידי הרא"ה במסכת שבת⁸, שהביאו מהרא"ה בשם הרמב"ן⁹, שכתב על חלזון התכלת, שהוא כחלזונות שבאשפה. וזו לשון הריטב"א: "ורבינו ז"ל (-הרא"ה) בשם רבו, רבינו הגדול ז"ל (-הרמב"ן), פירש **דשאני חלזון שאינו בעל איברים, אלא גוף אטום כחלזונות שבאשפות**, ובכי הא ליכא נטילת נשמה, אלא כשנוטל כל נשמתו לגמרי". והנה מה שנקט הרמב"ן, שהחלזון אין לו אברים והוא כחלזונות שבאשפה, ברור שכוונתו לומר, דחלזון זה אינו כשאר דגים אלא הוא מין ממיני החלזונות. ועיין בירושלמי שבת (פ"א ה"ג; ח ע"א), שהביא על המחלוקת אם מותר להרוג כינה בשבת: "**ולא מחלזון שמענו. וחלזון, יש לו גידים ועצמות**. ולא כן תני – כל דבר שאין לו גידים ועצמות, אינו חי יותר משה חדשים". וקרבן העדה לפני משה שם פירשו דברי הירושלמי כל אחד באופן אחר, אבל לשני הפירושים כוונת הירושלמי שהחלזון אין לו גידים ועצמות, והוא על פי המשך דברי הירושלמי שם לגבי כינה¹⁰, עיי"ש. ולפי זה מפורש כאן בירושלמי בדברי הראשונים הנ"ל, שהוא תולעת וגוף ללא אברים. אמנם עיין שם שפירוש קרבן העדה בסברת המקשן כאן הוא דלא כסתמת הירושלמי לקמן (פ"ז ה"א; נב ע"א), וכבר העיר הנצי"ב במרומי שדה שפירוש מוקשה מאד. ואף פירוש פני משה מחודש ומוקשה מאד, עיי"ש. ועיין שם בגליון הש"ס (לבעל השואל ומשיב), שכתב פירוש אחר, ולדבריו בזה גופא השקלא וטריא בירושלמי, אם יש לחלזון גיד ועצם, ומסקנת הירושלמי שיש לחלזון גיד ועצם. וציין שם גם כן לדברי הרמב"ן שבת (יב ע"א). ועיין שם

⁸ ריטב"א, שבת עה ע"א; שיטה להר"ן שבת קז ע"א.

⁹ אמנם בשיטה להר"ן לא הביאו בשם הרא"ה, אבל ידוע שהיה תלמיד הרא"ה, והרבה מדבריו הם מדברי הרא"ה.

¹⁰ "דמר ר' יוסה ב"ר בון, בשם רב זביד, אחת לשבע שנים הקב"ה מחלף את עולמו... מומיתא דרישא – מתעביד עקרב, ודמניא – שממי (-כינה של ראש נעשית עקרב, וכינה של בגדים נעשית שממית)".

ברמב"ן, שהביא חלק מלשון הירושלמי, וכן עיין מה שכתב להלן (קז ע"ב)¹¹. והעולה מדבריו, שלמד מהירושלמי, שהוא מחלוקת אם מותר להרוג כינה בשבת, וטעם מאן דמתיר, הוא שהכינה אין לה גידים ועצמות. ונשמע לפירושו, שהירושלמי מחלק בין "חלזון" – שלו יש גידים ועצמות, לבין "כינה" – שלה אין גידים ועצמות. וכן משמע מסתימת דברי הרמב"ן (שבת יב ע"א), כשהביא את לשון הירושלמי: **"ולא מחלזון למדת, וחלזון יש בו גידין ועצמות – ולא קתני כל דבר שאין בו גידין ועצמות אינו חי יותר משה חדשים..."**.

ואם כן צריך עיון, הא הריטב"א הביא מהרא"ה בשם הרמב"ן, שהחלזון אין לו אברים, ואילו כאן הביא הרמב"ן מהירושלמי שהחלזון יש לו גידים ועצמות. ובאמת עיקר דברי הירושלמי צריך בירור, לא מבעיא לפירוש גליון הירושלמי, שפירש שהירושלמי דן אם החלזון יש בו גידין ועצמות, אלא אפילו אם נפרש באופן אחר, שגם מתחילה נקט הירושלמי שהחלזון יש לו גידין ועצמות, הא כבר הקשה המרומי שדה, מדוע הוצרך הירושלמי להכריח שהחלזון יש לו גידין ועצמות ממה שהוא חי ששה חדשים, והרי היו מכירים אותו, ולא הוצרכו לראיה על זה, וכן אמת ודאי, שיש לו גידין ועצמות, שהרי הוא "דג".

אכן נראה ליישב בזה, דהנה אף שכבר הביא הרא"ה מהרמב"ן, שחלזון התכלת הוא גוף ללא אברים כחלזונות שבאשפה, אבל לא נתברר אם הוא חלזון שיש לו נרתיק או שאין לו נרתיק (שהרי יש חלזונות ללא נרתיק). ונראה שהוא חלזון שיש לו נרתיק, וזה גופא הכוונה במה שכתוב בירושלמי שיש לו גידין ועצמות – שהנרתיק שגדל בו הוא החוזק שלו ויכול לחיות עמו יותר מי"ב חודש.

ויש לסייע לזה, דהנה לשון הירושלמי היא **"כל דבר שאין לו גידים ועצמות, אינו חי יותר משה חדשים"**, והראשונים למדו שהיא אותה הלכה המובאת בבבלי (חולין נח ע"א): **"אמר רב הונא, כל בריה שאין בו עצם, אינו מתקיים י"ב חדש"**. כן מבואר ברמב"ן הנ"ל, שכתב (קח ע"א): **"ואילו לרבנן דפטרי בכינה,**

¹¹ "ואילו לרבנן, דפטרי בכינה, בכל דבר שאין בו גידין ועצמות נמי פטרי – משום שאינו מתקיים י"ב חדש, והוה ליה כמת, וגמרינן נמי מאילים מאדמים, מה התם יש בהן גידין ועצמות, אף כל שיש בהן גידין ועצמות, והכי איתא בירושלמי פרק קמא".

בכל דבר שאין בו גידין ועצמות נמי פטרי, משום שאינו מתקיים י"ב חדש, והוה ליה כמת... והכי איתא בירושלמי פרק קמא". הרי שהביא את דין הירושלמי, אבל כפי שיעור הזמן שמובא בבבלי, שהוא י"ב חודש.

ובאמת כבר כתבו הראשונים (רשב"א, רא"ש), חולין שם, בשם הראב"ד (כן הביא הרא"ש), דמה שאמרו שם שאין מתקיים י"ב חודש, אין הכוונה שהוא חי י"ב חודש, דבאמת אינו יכול לחיות כל י"ב חודש, אלא הכוונה, שכבר מת קודם לכן, ואחר י"ב חודש משנולד כבר כלה כל לחלוחית שלו, והוא כעפר בעלמא [וכן נפסק להלכה].

ועיין שם, בר"י מלוניל (והובא גם במאירי ובנמוקי יוסף), שהביא לזה סיעתא מן הירושלמי, וזו לשונו: "שמצינו בתלמוד ירושלמי במס' שבת בפ"ק... ואמרי, כל שאין לו עצם אינו חי אלא ששה חדשים, ובתלמוד בבלי גריס 'אינו מתקיים', שמע מינה דאינו מתקיים ואינו חי תרתי מילי נינהו, ולא פליגי אהדדי – דלעולם אינו חי אלא ששה חדשים אבל לחותו מתקיים עד י"ב חדש אבל לא יותר...". וכן כתב הפרי חדש (יו"ד סימן פד ס"ק כג) בשם ספר באר שבע, שכתב ראה זו מעצמו (והביא שגם במדרש¹² כתוב כירושלמי לגבי נמלה).

ועיין שם בר"י מלוניל, שנחלק על הראב"ד, ולכן מסיק שהוא מחלוקת בבלי וירושלמי, אם הוא מתקיים ששה חדשים או י"ב חודש.

ועל כל פנים, נשמע מדברי כל הראשונים, שסוגיית הירושלמי מקבילה לסוגיית הבבלי, והרי בבלי אינו תולה ב"גיד ועצם", אלא ב"עצם", וכן מביא הר"י מלוניל את לשון הירושלמי. וכן מסתבר, כי מאחר שהוא דג הרי לא מצאנו שיש לדג גידים. ולכן נראה שהוא תלוי בזה שיש לו עצם קשה, ואם כן ייתכן שהנרתיק של החלזון הוא כעצם.¹³

¹² דברים רבה ה, ב.

¹³ ועוד יש להקשות לרש"י, שכתב שחומט של שמנה שרצים הוא לימצ"א, שנרתיקו גדל עמו, וצריך עיון הא מפורש בגמרא חולין (קכח ע"ב): "ר"ע אומר 'שרץ', מה שרץ גידים ועצמות אף כל גידים ועצמות...". (כן הקשה הרש"ר הירש), ובשיחת חולין (עמ' תקל) כתב: "אולי יש ליישב על פי מה שכתבו חכמי הטבע, שהנרתיק החיצוני של השבלול המגן עליו הוא כמו העצמות של שאר בעלי חיים, וגידים הם צינורות הנוזלים שבגופו".

"חלזון" דעלמא בלשון חכמים הוא הקרוי כיום חלזון

ונחזור לנדון הראשון. הנה נתברר, שלדעת רש"י, הראב"ד, הראב"ה והרמב"ן וסיעתו, חלזון התכלת אינו "דג" העשוי כשאר תבנית הדגים, אלא גופו עשוי כשאר חלזונות, שעשוי כדמות תולעת.

וכן מסתבר, שהרי מצאנו בלשון חז"ל, שה"חלזון", הוא בעל הנרתיק, שנרתיקו גדל עמו, כמו שכתוב במדרש¹⁴: **"אל תתמה על זו, החילזון הזה כשגדל מלבושו גדל עמו"**.

ואמנם ייתכן שאין זה חלזון התכלת, שהרי רש"י הביא את המדרש הזה על חומט שהוא השבלול (לשיטתו)¹⁵, וכן הוא בפירושו הרא"ש על התורה (דברים כט, ד), שכתב: **"בא וראה מביתו של שבלול, כל זמן שהוא גדל ביתו גדל עמו"**. אכן היא הנותנת, מאחר שמצאנו בלשון חכמים דהשבלול נקרא "חלזון", אם כן רחוק לומר, שכאן נקרא דג התכלת באותו שם של "חלזון", אף שהוא אינו מין חלזון אלא דג בעלמא הקרוי בשם "חלזון".

ובגמרא סנהדרין (צא ע"א), לגבי תחיית המתים: **"שמא תאמר לזמן מרובה – עלה להר וראה, שהיום אין בו אלא¹⁶ חלזון אחד, למחר ירדו גשמים ונתמלא כולו חלזונות"**. ואמנם רש"י פירשו על עליית חלזון התכלת. אכן היד רמה הקשה עליו, ולכן פירש: **"אלא מסתברא, דהאי חלזון דהכא לאו האיך דאמרינן גבי תכלת הוא אלא מינא אחרינא, דמיברי מעפרא וממיא ומקרי בלשון ערבי "חלזום"**. ולשיטתו, הוא החלזון המוכר לנו, כידוע במקומותינו שאחר הגשמים צצים חלזונות רבים שלא נראו כלל קודם לכן. והביא שם הבאר שבע, שכן דעת הערוך, ממה שהביא על הגמרא שם את תרגום ירושלמי על הפסוק (דברים כח, מב) **"עֲצָף וּפְרִי אֶדְמָתְךָ, יִירָשׁ הַצֶּלְצֵל"** – חלזונא. והבאר שבע הבין, שהוא מין ארבה, ולכן הוכיח שאין הכוונה לחלזון התכלת.

¹⁴ דברים רבה פרשה ז, יא (וכן: שיר השירים רבה פרשה ד, ב; מדרש תהלים [בובר] כג, ד).

¹⁵ עיין במדרש תהלים (נח, ג) לגבי "שבלול": **"כשם ששבלול זה ממסמס והולך, ורישמו ניכר, כך לשון הרע ממסמס והולך והיזקו ניכר"**.

¹⁶ גרסת הערוך: **"אפילו חלזון אחד"** (באר שבע).

והנה זה ודאי מוכח מהערוך, דאין הכוונה לחלזון התכלת, שהרי המדובר כאן על מזיק שיזיק את כלל הגידולים, ולא ייתכן שהוא חלזון התכלת שאינו עולה אלא להר שעל שפת הים. ואכן יש לפרש את כוונת הערוך על פי היד רמה, שחלזון זה הוא אותו חלזון בעל נרתיק, שכידוע כשהוא מתרבה הוא מזיק לגידולים. על כל פנים, לדעת הערוך, מצאנו שלושה סימנים לברר שחלזון הידוע לנו הוא הקרוי "חלזון" בלשון חכמים: א. שיש לו נרתיק הגדל עמו; ב. שהוא מופיע פתאום אחר ירידת הגשם; ג. שהוא מזיק לגידולים. ואם כן נחזור לטענה הנ"ל, שרחוק לומר שקראו לדג שאין לו קשר לצורת חלזון בשם של מין בעל חיים אחר הקרוי "חלזון".

ארבעה סימנים לחלזון התכלת ושתי טענות כלפי הזיהוי שנתחדש בימנו

והנה בסימני זיהוי חלזון התכלת מצינו ארבעה סימנים:

- א. שני סימנים שנתפרשו כברייתא במנחות (מד ע"א): "ת"ר, חלזון זה – [א.] גופו דומה לים, [ב.] וברייתו דומה לדג".
ופירשו רש"י ורגמ"ה, "גופו" – היינו מראה גופו, ו"ברייתו" – היינו תבניתו, וצורת גופו (ולפי זה לשון "ברייתו", אינו מלשון "בריותו", כשאר מקומות בש"ס, אלא דוגמת לשון הגמרא סוטה מח ע"א: "שמיר זה ברייתו כשעורה").
ב. ובגמרא שבת מצינו עוד שני סימנים ביחס לתכלת החלזון: א. "אלו צידי חלזון – מסולמות של צור ועד חיפה" (כו ע"א); ב. "דכמה דאית ביה נשמה – טפי ניחא ליה, כי היכי דליציל ציבעיה" (עה ע"א).
- והנה שני הסימנים שבמנחות הם סימני גופו של החלזון, והם נאמרו כסימני זיהוי של החלזון. ושני הסימנים שנמצאו בגמרא שבת אינם סימני גופו של החלזון, אלא תכונתו, היינו, מקום הגידול שלו בחופי ארץ ישראל, מצור עד חיפה, וכן שדמו צלול יותר כשמוציאים אותו ממנו כשהוא חי. והם לא נאמרו כסימני זיהוי לחלזון.
- והנה בייחס לזיהוי חלזון התכלת שנתחדש כיום, שני הסימנים שבגמרא שבת מתיישבים בו היטב. אכן יש עליו כמו טענות, ועיקר הטענה, היא בתרתי, האחת התורנית, והאחרת המחקרית:

א. התורנית. שעלינו לזהות את החלזון על פי שני סימני זיהוי שנמסרו בברייתא במנחות, וסימנים אלו אינם מתיישבים היטב עם החלזון שנתחדש כיום. ב. המחקרית. שהחלזון הנמצא כיום היה ידוע מעולם בספרים החיצוניים כחלזון הארגמן, הצובע בגוון הסגול ולא בגוון התכלת, אלא שבזמננו נתחדש צביעה בגוון התכלת על ידי חשיפת הצבע לשמש. וגם תימה, שאם אכן, אפשר לצבוע מאותו חלזון תכלת וארגמן, וכי ייתכן הוא שלא נזכר הדבר בדברי חכמים כלל? ¹⁷

היישוב לטענה שחלזון "ברייתו דומה לדג"

א. לגבי סימני הגמרא מנחות. הנה הוא תלוי בנדון הנ"ל – שאם "חלזון", הוא שם של בעל חיים החי בים, והברייתא באה ללמד מיהו אותו בעל חיים, ועל זה מפרשת שמראיתו דומה לים וצורתו דומה לדג, הרי משמע לכאורה, שנתפרש כאן שדמות אותו חלזון כצורת דג, והיינו שהוא דג, וצבעו דומה לים, שהוא דג בגוון תכלת. וכן היה משמע לכאורה מדברי הרמב"ם, שכתב (הל' ציצית ב, ב): "חלזון – הוא דג, שדומה עינו לעין הים"¹⁸. וברור, שכוונתו לשני סימני הברייתא, מה שכתב ש"הוא דג" הוא הסימן השני, ומה שכתב ש"דומה עינו (מראיתו) לעין הים", והיינו שצבעו דומה לים, הוא הסימן הראשון.

אכן משמע, שהרמב"ם לא פירש "ברייתו" כפירוש הראשונים, שהכוונה לצורת גופו, שאם כן היה צריך לכתוב שהוא "דומה לדג". אלא נראה דפירש שכאן בא התנא לומר שהוא גדל במים, ו"ברייתו", הכוונה (כמו בהרבה מקומות בש"ס) מלשון "בריאיתו", והכוונה לומר, שהוא חי במים כדג (וכדוגמת הגמרא זבחים כ ע"א, שתחילת ברייתו מן המים). ולשון מסכת ציצית: "חלזון למה הוא דומה,

¹⁷ וזו טענה אחרת ממה שמצינו מחכמי ישראל, שנחתו לומר שחלזון הארגמן הוא מקור התכלת, אלא שנתקשו בזה, מאחר שלא נודע להם על אפשרות צביעת התכלת אלא ארגמן כמו שמופיע בספרי חכמי הטבע. ולכן דחה התפארת ישראל (הנ"ל) שיטה זו, והחוות יאיר (מקור חיים סימן יח) נחת לחדש, שהתכלת אינו כגוון הכחול אלא הסגול, דכיום אין זו טענה, אחר שנודע שאפשר לצבוע ממנו כחול.

¹⁸ בדפוסים "לעין התכלת", אבל בסמ"ג ובחינוך ובכתבי היד "לעין הים", כמו שהוא בגמרא.

בריאתו דומה לדג, וגופו דומה לרקיע". וייתכן שהוא לא גרס "ברייתו דומה לדג", אלא גרס "ברייתו כדג". ואם כן יש לבאר שמה שכתב הרמב"ם "שהוא דג", כוונתו בזה שבריאתו במים, ולא בא לפרש כלל את צורתו שהיא כדג.

ב. ועוד יש להביא מפירוש הר"ש (כלים יב, א) הנ"ל, שכתב: "או שקשר חלזון, מברזל עשוי כדמות חלזון, דג שבים, שמדמו צובעים תכלת, ומשוי ליה מנא. ובערוך פירש 'או תבלול בעינו', תרגומו חלזונא". ויש לדייק בתרתי:

א. ממה שכתב שעשו חוליא אחת של ברזל כדמות "חלזון", שהוא דג שבים שצובעין בו תכלת (וזה עושה את השרשרת כלי), נשמע מזה, שאותו דג, יש לו דמות ייחודית, שאינה כשאר דגים. ובמשנה מדובר שעשה מברזל כדמות חלזון הזה, והיא דמות משונה ביותר משאר דגים, דאם לא כן מה מקום יש לעשות חוליא בצורת דג מסוים הזה הקרוי חלזון.

ב. וכך מוכח, ממה שהביא מהערוך שמתרגום "או תבלול בעינו" הוא חלזון, ושם הכוונה, למין חלזון שהוא תולעת, כנ"ל. ויש לפרש שהביאו כדי לבאר שאותו חלזון יש לו תבנית שונה משאר דגים (אכן ייתכן, שאדרבה, כוונת הר"ש להביא פירוש אחר, שאין מדובר על חלזון התכלת, אלא על חלזונא שמוכא בערוך שם).

ג. ויש להביא עוד, דכפירושו לתורת כהנים כתב הר"ש כפירוש הראב"ד הנ"ל, שהתכלת שבא מהחלזון הוא בא מתולעת, וזו לשונו: "תלמוד לומר תולעת – צבע הבא מן התולעת. אי תולעת, יכול יביא אחד מן הצבעים – בתולעת, כגון תכלת הצבוע בדם חלזון..."¹⁹.

¹⁹ הר"ש ממשיך שם "או בקלא אילן...". וצ"ע מה הביא מצמר הצבוע בקלא אילן המגיע מן הצמחים, וייתכן שהר"ש סבר שקלא אילן אינו צמח אלא בעל חיים והוא גם כן סוג של תולעת. ואכן עיין כעין זה בגמרא שבת (כח ע"א), שמצינו שיש חיה טמאה הנקראת "תלא אילן", וכמו כן סבר שיש תולעת הנקראת "קלא אילן".

ועיין באשכול (אלבק), סוף הל' שעטנו, שכתב: "דקלא אילן – חיה הוא שצובעים בה בגדים, בצבע תכלת, כגון ניי"ל וזולתו". ובפשטות, סבר שקלא אילן הוא מין חיה שהיו צובעים בה צבע בגוון תכלת, שהוא כגוון שצובעים מצמח הנ"ל (ששאר ראשונים פירשו שהוא עצמו ה"קלא אילן").

ג. ואמנם לכאורה לדעת רש"י וסיעתו (הראב"ד, הראב"ה, הר"ש) והרמב"ן וסיעתו (הרא"ה, הריטב"א, ושיטה להר"ן) שפירשו שגופו עשוי כתולעת וכחלזון של יבשה, אכן תימה מהברייתא כאן דמפורש שהוא כצורת דג, ואם כן יש לו עצמות, ואינו כתולעת. אלא היישוב לזה פשוט. שאם "חלזון" אין הכוונה לשם של בעל החיים שבדמו צובעים תכלת, אלא הוא שם כללי למיני החלזון, אם כן כשהברייתא מפרשת "חלזון זה, ברייתו דומה לדג", הרי כאילו אמרה "תולעת זו ברייתה דומה לדג", והנה זה ברור שאם היה כתוב כן, היה מתפרש שוודאי עסקינן בתולעת אלא שיש לו דמיון כל שהוא לצורת דג.

וכמו כן כשאמרו "חלזון זה ברייתו כדג", היינו שהוא חלזון שצורתו יש לה דמיון ל"דג". ובאמת שזו פשטות הברייתא שלא אמרה "ברייתו כדג", אלא "ברייתו דומה לדג", והיינו שאינו דג, אלא יש לו דמיון לדג. וכן מפורש בנודע ביהודה²⁰ (עיי' שם שדן לומר שהוא "רמש הארץ"), שכתב: "מלשון הברייתא מוכח... דקאמר 'וברייתו דומה לדג' – דאם הוא מן המים, לא שייך בו לשון 'דומה', דאם הוא דומה לדג ותולדתו מן המים הרי הוא דג ממש".

ואם כן סימן זה מתיישב היטב עם החלזון שנמצא מחדש, אם נפרש שברייתו מתייחס לצורתו כשהוא בנרתיקו (שהרי אין לו חיות חוץ לנרתיקו), שצורת הנרתיק שלו דומה לדג – שיש לו דמיון לדג בעל ראש זנב, וכתבנית דג שהיא עשויה בגוף רחב ומתקצר קצת לצד ראשו ומתקצר הרבה לצד זנבו, כך צורת חלזון הארגמן (כפי שכבר נתפרסמה צורתו)²¹.

ועל פי הנ"ל הוא מתיישב ביותר, שבא התנא לומר, שחלזון זה אינו כשאר חלזונות העשויים עיגול שסובב כסליל, כידוע, אלא הוא מאורך, ראשו אחד רחב וראשו השני צר כמין זנב, ודומה בזה לדג.

²⁰ תניינא אר"ח סימן ג.

²¹ וכעין זה מצינו בגמרא נדה (כה ע"ב): "ת"ר, [ולד] 'סנדל' – דומה לדג [סנדל] של ים" והיינו שדומה לו בצורתו, כמו שכתב הרי"ד: "פירוש דג של ים, שהוא רחב ודק וחד כלפי ראשו, ובלעז סויל"א (סול)", ומקורו בערוך (ערך רצם). אכן שם איירי בדג שיש לו צורה משונה משאר הדגים, שמתחדד מאד לצד ראשו, וזה רק ב'דג הסנדל'.

ויש להוסיף, דבפשוטו מסתבר לפרש כן, שאם כוונת התנא למין של דג, אמכן סתימתו רבה על פירושו, שאם משמעות דבריו שחלזון התכלת הוא דג בצבע תכלת, הרי לא נתייחד בזה משאר הדגים, שיש הרבה דגים כאלו בים. אבל אם הוא חלזון ניחא, שבאמת ביחס לשאר חלזונות, יש לחלזון זה דמיון גדול לדג, וכנ"ל.

ד. אכן עדיין יש לנו טענה מהסימן הראשון שהובא בברייתא, שגופו דומה לים, דהנה החלזון הזה, גופו דמוי צהוב שקוף ונרתיקו מתחילת בריאתו הוא לבן כעצם, אלא שבים דבקה בו ירוקת והוא דומה לקרקעית הים (ולכן קשה למוצאו), וכיוון שהראשונים סתמו בזה, נוכל ליישב שזו הכוונה דומה לים, לקרקעית הים²².

ה. וכאן יש מקום לחזור ולטעון על הנ"ל, שאין עלינו ליישב את הסימנים עם חלזון הארגמן, אלא צריך שנמצא את החלזון על פי הסימנים האלו. אכן יש להשיב כנגד זה, דבאמת היה נראה, שלדעת הראשונים הנ"ל, שנקטו שחלזון התכלת הוא מין ממיני החלזונות, הרי סגי בזה, שיש לפנינו חלזון הגדל בחופי ארץ ישראל ודמו צובע תכלת, וזו ההוכחה החזקה ביותר שהוא חלזון התכלת, וכיון שהוא מתיישב גם כן עם סימני חז"ל הרי שיש סבירות גבוהה שהוא החלזון שצבעו בו תכלת.

ובפרט שמצאנו בו שתי תכונות המתאימות להפליא לתכונות שמצאנו בגמרא ובתוספות: א. האחת, כנ"ל, דכל כמה שיש בו חיות, הוא מועיל לצבע המופק ממנו. ב. ועוד לפי מה שכתבו התוספות (שבת עה ע"א) שהטעם שאין בו משום נטילת נשמה בהוצאת הדם, משום שדם זה אינו דם הגוף אלא הוא מפקד פקיד, ואכן כך הוא המציאות בחלזון זה, שדם הצביעה כנוס בכיס בפני עצמו שיש בגופו.

²² ובמסכת ציצית כתוב בנוסח אחד, שגופו דומה לרקיע, וצריך עיון. אמנם ייתכן ליישב, שאין הכוונה לכל גופו של החלזון אלא לאותו מקום שכנוס בו הדם הצובע תכלת, שהוא ניכר מבחוץ בצבע תכלת.

היישוב לטענה שהחלזון המזוהה הוא חלזון הארגמן

ומה שטענו שהחלזון המזוהה בימינו הוא "חלזון הארגמן" ולא "חלזון התכלת", הנה מה שהגויים צבעו בו ארגמן אינו טענה כלל. אלא שבספרים החיצונים נמצא [עייני יוסיפון פרק פא, וכן הביא התפארת ישראל בקונטרס הנ"ל בשם החוקרים, עיי"ש], שהוא מקור הארגמן של התורה.

והנה דעת הרמב"ם והראב"ד, שהארגמן אינו צבע ידוע (אלא לדעת הרמב"ם הוא צמר צבוע בכל צבע אדום)²³, ולראב"ד הוא שילוב של כמה גוונים²⁴, ולשיטתם ניחא, שמקור הארגמן אינו מהחלזון.

אבל גם אם נקבל שחלזון זה הוא מקור הארגמן של תורה (בדעת רש"י שפירש שהוא צבע ידוע ששמו ארגמן), לא מובן איזו טענה יש בכך, ואדרבה יש לשאול מדוע לא פירשו חכמים את מקור הארגמן כמו שפירשו את מקור תולעת השני²⁵.

²³ ועיין בפירושו המשנה ראש פרק ט דכלאיים, שהוא צמר הצבוע ב"לך" (כנימה שמפיקים ממנה צבע), וכן כתב הרד"ק (בספר השרשים).

²⁴ עיין הל' כלי המקדש ח, יג, ובמשנה למלך שם.

²⁵ ובספר יוסיפון כתוב (בקוצר): "ומשרת היכלך (-הכהן הגדול), היה לבוש ארבעה מיני צבעים. תולעת שני, ותכלת, ושש, וארגמן. ותולעת השני – כדמות השמים אשר מעל לרקיע, כי הוא נראה כאש. וצבע התכלת – דומה לאויר הרקיע. והשש – דמות הארץ שממנה יצמח. ולבוש הארגמן – כנגד הים, כי מן הים יתלקט הנבחר ממנו". היינו שרצה לדמות מיני צבעי בגדיו של הכהן הגדול כנגד ארבעה יסודות, תולעת שני – אש (אדום כאש), תכלת – רוח (אוויר הרקיע), שש – כנגד העפר, שהפשתן נוצר מן האדמה, וארגמן – כנגד המים, שהוא נוצר מן הים, היינו מחלזון הארגמן (כמובא בספרי יוונים).

ובפירושו אברבנאל עה"ת (שמות פרק כה), מביא את הדברים ממקורם: "ראה דברי יוסף בן גוריון בספר הקדמוניות שעשה לרומיים, מ"ג פי"א, ממנו, כתב וז"ל: היות הקלעים כלם בעלי ד' גוונים, ירמוז לטבע הד' יסודות, א. כי שש – רומז אל הארץ למה שהפשתן צומח בה, ב. ומראת הארגמן דומה לים – כי הוא עשוי מים דג מיוחד, ג. והתכלת רומז ליסוד האויר, ד. ותולעת שני – רומז ליסוד האש".

לכאורה משמע מדבריו, שחלזון התכלת אינו מן הים, ואינו מופק מאותו חלזון של ארגמן. אכן זה ודאי כנגד דברי חז"ל, שאמרו שהחלזון בא מן הים, אלא רצה למצוא כאן הקבלה לארבעת היסודות, ותכלת היה צריך כנגד האויר, ולכן ייחד ארגמן כנגד הים (אלא אם כן כמדמשמע לכאורה מדברי הרמב"ם בהל' ציצית, דאין צריך תכלת חלזון אלא לציצית ולא לבגדי כהונה, אכן אינו נכון, ואכמ"ל).

אכן בפשוטו יש ליישב, שמצאנו בתוספתא (מנחות פ"ט), שתכלת כשרה מהחלזון ושלא מהחלזון פסולה, וכן לגבי שני תולעת שאין כשרה אלא מן התולעת, וזו לשונה: **"תכלת אין כשרה אלא מן החלזון; הביא שלא מן החלזון פסולה. שני תולעת מן התולעת שבהרים; הביאה שלא מן התולעת שבהרים פסולה. שש זה מפשתן; הביאה מן הקנבוס פסולה"**. והוא משום שאפשר להביא צבע כזה ממקור אחר, ולכך הוצרכו לפרש, וכמו לגבי שש, אבל צבע הארגמן לא היה מקור אחר ולא הוצרכו לפרשו.

[וזכר לדבר, שתכלת וארגמן באו ממקור שווה, מלשון הכתוב (יחזקאל כז, ז), שכתב במשל אניית צור, שהיתה רוכלת עמים: **"שש בְּרִקְמָה מִמְצֹרִים הִיָּה מִפְרֶשֶׁף לְהִיּוֹת לָךְ לְגִס, תְּכֵלֶת וְאַרְגָּמָן מֵאֵי אֵלִישָׁה הִיָּה מְכֻסֶּף"** (מכסה אבל לספינה). ו"איי אלישה", תרגומו שם (והובא גם כן ברד"ק) מדינת איטליה. ושם כידוע גדל מיני חלזון זה, ומהם הופק תכלת וארגמן].

טענות נוספות מהדמיון לקלא אילן ומדרך הכנת הצבע

יש עוד שתי טענות לדון בהן: האחת, הדמיון בין צבע התכלת לצבע המופק מצמח ה"אינדיגו", והשנית, אופן הצביעה בימינו לעומת זה המבואר בגמרא.

א. לפי פירוש הערוך²⁶, "קלא אילן" המוזכר בגמרא הוא הצבע המופק מצמח ה"אינדיגו". ובפשוטו הוא סייעתא לתכלת המופק מחלזון הארגמן, שהרי נתבאר בגמרא, שהדבר היחיד שהיה ניתן לזייף בו את התכלת הוא הקלא אילן, ובלא בדיקה המופיעה בגמרא, לא היה ניתן להכיר אם הוא תכלת או קלא אילן. אכן יש כאן דמות טענה, שהרי בגמרא מבואר, שעמידות התכלת גדולה משל קלא אילן, שאינו עובר על ידי הסממנים של הבדיקה, ואילו הבדיקה המחקרית בימינו העלתה שרכיבי החומר של צבע המופק מתכלת של חלזון הארגמן שווה לגמרי לזה המופק מקלא אילן.

²⁶ ערך קלא אילן. הובא בנמוקי יוסף בבא מציעא לד ע"א.

ובאמת אין כאן טענה כלל, שהרי אין אנו בקיאים בבדיקת הגמרא, ויכולנו לומר שאכן בבדיקת הגמרא יתברר מהו תכלת ומהו קלא אילן, ולמה נלך אחר המחקר. אכן אין צריך לזה, שכבר כתב הרדב"ז (שו"ת רדב"ז סימן תרפה), בייחס לתכלת: "ואפשר שעד היום הוא מצוי, אלא שאין מכירין אותו, או שאין יודעין לצודו, גם כי אינם צריכים לו, שצבע הדומה לתכלת מצוי הרבה, דהיינו איסטס הנקרא בערבי ני"ל, וצובעין אותו באופן אומנות, שאינו עובר אפילו על ידי גיהוץ". ופשטות כוונתו, שלמדו לצבעו באומנות באופן כזה שגם צבע הקלא אילן עומד ביפיו אף על ידי גיהוץ, וכך גם בימינו אומנות הצביעה היא בדרך אחרת מבימי קדם, ולכן הם שווים בה.

ב. מבואר בגמרא מנחות (מב ע"ב): היכי צבעיתו לה, אמר ליה: מייתנין דם חלזון וסמנין, ורמינן להו ביורה [ומרתחינן ליה]."

ולכאורה הנה מבואר כאן, שצביעת הצמר היתה צריכה סממנים, והרי אין אנו בקיאים בהם!

אכן כבר הביאו התוספות מדברי רש"י שם, דהסמנים נצרכו לשריית הבגדים בצריף (גפרית), כדרך צובעי בגדים. וגם ברמב"ם, שנקט שהם סמנים שנותנים עם דם החלזון, פירשו בדבריו, שאין כאן ידע מסוים של צביעת התכלת, אלא הוא כדרך האומנים בצביעת בגדים.

וזו לשון הרמב"ם (הל' ציצית ב, ב): "כיצד צובעין תכלת של ציצית, [א.] לוקחין הצמר... ומרתיחים אותו באהלא וכיוצא בו, כדרך שהצבעין עושין, כדי שיקלוט את העין. [ב.] ואחר כך מביאין דם חלזון..., ונותנין את הדם ליורה, ונותנין עמו סממנין כמו הקימניא וכיוצא בה, כדרך שהצבעין עושין, ומרתיחין אותו, ונותנין בו הצמר עד שיעשה כעין רקיע".

מבואר אפוא בדבריו, שאין כאן עניין בסמנים מסוימים, אלא הם סמנים שמועילים שייקלט הצבע בבגד, כמו שידוע היום שאי אפשר שייקלט הצבע בבגד אלא על ידי תהליך של חיזור, וכיום הוא נעשה על ידי סמנים אחרים (שברור שאין להם השפעה כלל על צבע התכלת, אלא רק מסייעים לקליטת הצבע בבגד, כדרך הצבעים).

אמנם התוספות כתבו בתירוץ קמא: "דבר תימה הוא, היאך מערב שום דבר בהדי תכלת, ושמא עם הסממנין נקרא תכלת". והרי נסתפקו לומר, שמא לא נשלם צבע התכלת אלא בצירוף הסממנים. והרי סמנים אלו לא נודעו לנו. וייתכן באמת, שטענה זו מספקת כדי לא לחייב ללבוש תכלת, אחר שלא נתיישב לפי דעת כל הראשונים.

אכן בפשוטו, אין לעזוב פשיטותו של רש"י (ותוספות שהביאו דבריו בתירוץ בתרא), ודברי הרמב"ם להלכה, מפני ספיקם של התוספות (בתירוץ קמא). ובאמת הנודע ביהודה (או"ח סימן א) למד דגם לדעת התוספות, אין הכוונה שעל ידם נשלם צבע התכלת, ואכן היישוב לתמיהת התוספות הוא מה שמבואר ברמב"ם, שהסמנים נצרכו רק כדי שייקלט בצמר בבגד²⁷. הרי שהוכרעה ההלכה בזה (אמנם עיין אגרות משה יו"ד ח"ב סימן קלג, שנחלק עליו).
 [ועוד, שנוכל לומר, שאדרבה, הם היו משתמשים בסמנים כדי לבטל את השפעת החומר הנוסף הגורם לצבע הארגמן, ומאחר שכיום ניתן להפיק צבע כחול בלא תוספת סמנים כלל ע"י חשיפה לשמש, מסתבר שהוא בכלל תכלת.]

מסקנת הדברים

נמצא אם כן, שוודאי לא נוכל לחייב על לבישת התכלת, מאחר שאינו מתיישב בבירור כדעת כל הראשונים, אבל יש כאן סבירות גבוהה, וצד חזק, לדעת כמה ראשונים, שחלזון זה המזוהה בימינו הוא אכן חלזון התכלת, ואם אין איסור להטיל על הספק, יש מקום גדול לבעל נפש לחוש לו וללבוש, אם לא שלא לשנות מן המנהג.

²⁷ זו לשון הנודע ביהודה: "וקל וחומר מתכלת של ציצית, שהקפידה התורה עליו עד מאד, וכמה החמירו בעשייתו, ואפילו הכי מביא סממנים בהדי דם חלזון כמבואר בפרק התכלת דף מ"ב ע"ב. והתוספות שם בד"ה וסממנים באמת תמהו בזה, וכתבו שמא עם הסממנים נקרא תכלת. ולדידי נראה, כיון שאין דם חלזון תופס הצבע בצמר כל כך, רק עלידי סממנים, אם כן גם הסממנים שייכא לצבע זו. וכן מבוי ברמב"ם בפ"ב מציצית הל' ב', 'ונותנין הדם ליורה ונותנין עמו סממנין כמו קמוניא וכיוצא בו כדרך שהצבעין עושים' וכו', עכ"ל הרמב"ם. ורמז בזה שהטעם שנותנין עמו סממנין, לפי שכן דרך הצובעין, ומסתמא גם התורה אמרה כן".

ויש לציין, דכל הנ"ל אינו על סמך ספרים חיצונים כלל, ולא על סמך השערות או סברות, אלא רק על פי העולה מסימני הגמרא ועל פי דברי הראשונים. אכן אם נלך אחר הסברא, הרי שהסתברות, שבמקרה נמצא בעל חיים ימי, שהוא ממיני החלזונות, והוא חי בחופי ארץ ישראל במקום גידול החלזון, וניתן להפיק ממנו את אותו צבע התכלת הנדיר שהיה מופק רק מבעל חיים ימי אחר, שהוא דג, שבמקרה שמו חלזון (ואופן הפקת צבע התכלת ממנו לא היה ידוע בעבר), שאבד שמו ואינו ידוע היום, היא הסתברות רחוקה עד בלתי אפשרית.

ומה שטענו (בשם הגר"ק) על פי המדרש²⁸ שכתב שהתכלת נגנז, שהכוונה, שקבלה בידו שהתכלת נגנז מן השמים עד יבוא גואל, כגניזת הארון, הוא צריך עיון מדברי הראשונים:

א. כתב החינוך: "וזה ימים רבים לישראל, לא שמענו מי שזכה לתכלת בטליתו". ולא כתב שגנוז הוא.

ב. וכבר הביאו ממהרי"ל (שו"ת החדשות סימן ה), בביאור הדעות בטלית של פשתן: "סברא הוא דשמא יחזור דבר לקילקולו, שיהא תכלת מצוי, כל שכן למאי דכתב סמ"ג (-מהרמב"ם), דאותו דג חלזון הוא בים המלח, וכתב סימניו, בקל היה לעשות תכלת".

ג. וכן מדברי הרדב"ז (הנ"ל): "ואפשר שעד היום הוא מצוי, אלא שאין מכירין אותו, או שאין יודעין לצודו, גם כי אינם צריכים לו". ותימה לדחות דברי הפוסקים הנ"ל מפני לשון מדרש שלא ברור וידוע לנו מה כוונתו.

²⁸ במדבר רבה (יז, ה): "ועכשיו אין לנו אלא לבן – שהתכלת נגנז", וציין לו בביאור הגר"א (או"ח ט, ב). וכן בתנחומא (סוף פרשת שלח).

נספח:

טענות על חלזון הארגמן שנראה שאין מקום לדון בהן מבחינת ההלכה
 ויש שהביאו עוד חמש טענות של התכלת – שתיים הראשונות תשובן פשוטה, ואילו השלוש האחרות אין מקום כלל לדון בהן מבחינת ההלכה, ולא היה צריך להביאן, אלא כדי לברר שאין הן נוגעות לסוגיית ההלכה.

א. הקשו, דלשון הגמרא מנחות (מב ע"ב; מד ע"א), שצובעין התכלת ב"דם חלזון", והרי הנוזל הצובע שבחלזון הארגמן אינו דם חיותו של החלזון אלא כנוס בכיס שבבשרו, ואינו נראה כדם כלל (אלא הוא נוזל שקוף נוטה לצהוב).
 אכן אדרבה, הרי כבר הביאו התוספות והראשונים (שבת עה ע"ב; כתובות ה ע"א), את דברי רבינו תם שדם חלזון שצובעים בו אינו דם הנפש, אלא "מפקד פקיד". ואם כן אין כאן קושיא כלל ממה שהוא אינו "דם הנפש" של החלזון (ואדרבה הוא סייעתא).

ואמנם זה עצמו שהוא "מפקד פקיד" אינו ראיה שהוא אינו נראה כדם, שהרי לגבי דם בתולים מצינו (בגמרא כתובות שם), שיש צד לגמרא שהוא "מפקד פקיד", אף שהוא נראה כשאר דם (אלא שהוא פקוד בבשר התולים ואינו דם הנפש). אכן באמת לגבי "דם חלזון", הוא מוכח מדברי הראשונים הנ"ל, שאם נניח שהוא שווה לשאר דמו, אם כן תימה מדוע לא היו צובעין גם בדם הנפש שלו, אלא מוכרח שדם המופקד שונה משאר דמו ורק הוא ראוי לצביעה.

ומה שהוא קרוי "דם" אינו תימה כלל למצוי בלשונות הגמרא נדה, דמצינו שקראו לדם צהוב (דם ירוק) או אפילו לבן (עיי' רש"י מא ע"ב) בשם "דם", אף שאינו דם ואין מראהו דם, דכל הפרשה היוצאת ממעיין הדמים קרויה בלשון חכמים "דם". וכן יש לומר, דכל היוצא מפציעת הבשר קרוי "דם" בלשון חכמים.

ב. ועוד הקשו דחלזון זה מין טמא הוא, ולא הוכשר למלאכת המשכן אלא מין טהור.

והנה גם זה, אין כאן טענה כלל, שהרי כבר נתבאר בראשונים הנ"ל, שהחלזון הוא תולעת וכחלזונות שבאשפה, ואם כן הוא מין טמא. וכבר האריכו האחרונים להוכיח דצבעו במשכן ממינים טמאים, ואכמ"ל.

ג. ועוד הקשו, דתניא בברייתא דמנחות, שהוא עולה אחת לשבעים שנה, ולא ראינו כן בחלזון זה.

והנה כבר נתבאר לעיל, דמפורש בשלושה מקומות בגמרא שבת שהיו צדין אותו מן הים, ואם כן אין תימה מה שנצרכים לצודו מן הים. ואם יש מי שיעיד שאין אנו רואים שהוא עולה מן הים, אם כן נתמה על עצמנו מדוע אין אנו רואים כלל על שום ברייה העולה מן הים אחת לשבעים שנה. אלא כבר כתב הרדב"ז (סימן תרפה), שאחר שגלו ישראל לא היה עולה, כלומר שאותה עלייה לא היתה בדרך הטבע אלא היתה מהשפע האלוקי שהיה על עם ישראל בזמן שעושים רצונו של מקום.

[ובכל אופן, עלייתו לשבעים שנה, לא נאמרה בברייתא כחלק מסימני החלזון, אלא כסיבה ליקרותו].

ד. ועוד הביאו שיש מאמר בספר הזהר, שחלזון התכלת בא מן הכנרת, וכן הביא רבינו בחיי על התורה (במדבר י, ב).

ואנו נתמה, מה מקום יש להביא מנסתרות התורה כשנדון לעניין ההלכה, הרי מפורש בגמרא שבת שהיה החלזון ניצוד בים הגדול מחיפה עד צור, וכן מפורש בדברי הרמב"ם וסיעתו (הסמ"ג והחינוך) שהוא בים מלוח²⁹. וסימן לדבר, שרבינו בחיי עצמו, שהביא כדבר הזהר הנ"ל, הביא במקום אחר (במדבר טו, לח) לגבי תכלת הציצית, שהחלזון בים המלח הוא מצוי.

ה. ועוד הביאו מדברי האר"י הקדוש, שאין מצוות תכלת אלא בזמן שבית המקדש קיים.

וגם כאן נתמה, מה יש להביא בעניין הלכה מן הנסתרות, אחר שהגלות לנו, מפורש בגמרא מנחות שהיו לובשין תכלת בגלות בכל בזמן האמוראים זמן רב אחר החורבן. וכן מפורש בדברי הפוסקים הנ"ל, שאם ימצא החלזון בסימניו

²⁹ ומה שכתב הרמב"ם ב"ים המלח", כוונתו לים הגדול. וכן הוא בכל הש"ס, דהקרוי בלשון תורה "ים המלח", קרוי בלשון חכמים "ימה של סדום". ואילו "ים המלח" בלשון חכמים, הכוונה לים הגדול שהוא מלוח ואין מימיו מתוקים (ולאפוקי נהרות וימות של מים מתוקים). ואין לחשוד את הרמב"ם דכוונתו לימה של סדום שאינו ראוי לגדל כל יצור חי.

נתחייב בלבישת תכלת, ומוכח כן מדברי הרי"ף שהביא את סוגיית הגמרא לגבי חלזון, אף שאינו מביא מה שאינו נוהג אלא בזמן בית המקדש. וגם מבעלי הדרוש³⁰ יש להביא, שדרשו על הפסוק (במדבר טו, לח) "וַעֲשׂוּ לָהֶם צִיצִית עַל פְּנֵי בְגָדֵיהֶם לְדֹרֹתָם, וְנִתְּנוּ עַל צִיצִית הַכֹּנֶף פְּתִיל תְּכֵלֶת". על כנפי בגדיהם, אלו חוטי הלבן, וזה יהיה "לדורותם", כי הלבן לא יחסר לעולם. אבל "ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת", זהו אינו לדורותם, כי לא בכל הדורות נמצא דם חלזון. ולא נחתו לומר שהוא רק בזמן בית המקדש, אלא אמרו שאין מצוי בכל הדורות.

³⁰ כן כתב האלשיך הקדוש, וכיוון לדבריו האור החיים הקדוש, על הפסוק שם.

הרב בניהו שנדורפי חרשה

קשירת ציצית עם תכלת

צורת הקשירה של ציצית עם תכלת התפרשה בדברי הגמרא והראשונים. צורת הקשירה כאשר אין תכלת אינה בהכרח שווה לקשירה עם התכלת, כך כתב הרמב"ם (הלכות ציצית א, ט):

העושה לבן בלא תכלת, לוקח אחד משמונה החוטיין וכורך אותו על שאר החוטיין עד שלישן ומניח שני שלישייתן ענף, וכריכה זו אם רצה לכרוך אותה חוליות חוליות כעין שכורך בתכלת הרשות בידו וזה הוא מנהגנו, ואם רצה לכרוך בלא מנין חוליות עושה, כללו של דבר יתכוין להיות הכרוך שליש והענף שני שלישים, ויש מי שאינו מדקדק בדבר זה בלבן, ואם כרך הלבן על רוב החוטיין או שלא כרך אלא חוליא אחת כשרה.

כעין דברים אלו כתבו גם התוספות (מנחות לט ע"א ד"ה לא יפחות):
ואנן דלית לן תכלת לא קפדינן בהא, והא נמי דאמרינן צריך לקשור על כל חוליא וחוליא היינו כדי שיהא ניכר התכלת.

וכן כתבו ראשונים נוספים (רמב"ם בתשובה [בלאן] קלח, אשכול הלכות ציצית, עיטור הלכות ציצית [דף סח], טור סימן יא) ועוד¹.

¹ בטעם הדבר שאנו עושים אחרת ממה שאמרה הגמרא, כתבו התוספות "לפי שתכלת דומה לים וים דומה לרקיע" ואם כן כאשר אין תכלת אין טעם בעשיית זכר לרקיעים. ולכאורה קשה מדוע שינו את הקשירה מהקשירה שהייתה כאשר היה תכלת – אף על פי שאין זכר לרקיעים, מכל מקום מדוע לשנות? וביאר הרב שמיר שיינטופ שליט"א שמכיוון שראינו בדברי חז"ל שצריך שמניין הכריכות ירמוז לדברים מסוימים, ורמזים אלו אינם מתקיימים בלי תכלת, סברו הראשונים (או הגאונים) שמוטב לשנות מהקשירה המופיעה בגמרא, על מנת שיהיו רמזים אחרים בקשירת הציצית, ולא להשאיר את הקשירה בלא שום רמז (כעין זה עיין בבן מלך על חג המצות מאמר יב שביאר שמקור דין הסבה בליל הסדר הוא בפסוק [שמות יב, יא] "וככה תאכלו אתו מתניכם חגרים נעליכם ברגליכם ומקלכם בידכם" המראה על כך שיש לאכול את הפסח בדרך חירות, ובהיותם במצרים דרך חירות היינו שמראים שהם מוכנים ליציאה, אבל לדורות דרך חירות היינו בהסבה).

לאור דברי ראשונים אלו מקובל לומר שאין ללמוד מצורת הקשירות שנהגו רוב העולם לעשות בזמן שאין תכלת, לצורה שבה יש לקשור כאשר יש תכלת. ואם כן, בדורותינו שהתגלתה התכלת יש להכריע במחלוקת הראשונים ולאור זאת להורות כיצד לקשור את הציצית.

בדרך כלל אין דרכם של הפוסקים בדורות האחרונים להכריע במחלוקת הראשונים אלא לנהוג לפי הכרעת הדורות הקודמים, וכמו שכתב בשו"ת דברי חיים (ח"ב יו"ד סימן קז): "אין דרכי לפלפל בדברי גדולי הראשונים איזו שיטה מהם עיקר להלכה, כי דבר זה לדעתי הוא גסות הרוח ודברי הבל להכריע בין הראשונים, כי מה נדע ולא ידעו הם ואין לנו אלא לסור למשמעתם של רבותינו בעלי השולחן ערוך"². כמובן שבשאלות מתחדשות, שאין הכרעה של הדורות הקודמים, מוטל על פוסקי הדור שלנו להורות כיצד לנהוג, והדברים יהיו תלויים לפעמים בפוסקים שהתקבלו בעדות מסוימות, או כללי פסיקה אחרים, וכשאינן שום ברירה הכרעה ממש במחלוקת הראשונים.

מאמר זה יציע אפשרות להכריע את המחלוקת בצורת קשירת הציצית, על פי מה שיתבאר שמנהג קשירת החוטים כשאינן תכלת אינו מנותק ממחלוקת הפוסקים לגבי קשירת הציצית כשיש תכלת, ואם כן ניתן ללמוד מדברי הפוסקים כאיזו משיטת הראשונים הכריעו הם, ועל פי זה לנהוג גם כאשר יש תכלת. לצורך כך בתחילה יוצגו שיטות הראשונים בביאור הסוגיה.

² כעין זה כתבו אחרונים נוספים. עיין בגט פשוט בכללים שבסוף הספר כלל ב שכתב: "בזמנינו זה יתמי דיתמי דאפילו שיש לנו ראיות אין אנו סומכים על הראיות לסתור סברת הקדמונים, כמ"ש בכתבי מהרי"א סימן רמא, ואפילו להכריע בין גדולי הפוסקים אין אנו סומכים על ראיות". ובחקרי לב אבן העזר סימן פד כתב: "ומי משלנו בדורות האחרונים שיוכל להכריע במחלוקת הראשונים?". ובשו"ת חקקי לב (יו"ד סימן לט): "אבל בדורותינו שנתמעטו הלבבות ואנו אין בנו כח להכריע כי אם לפסוק הלכה על פי כללי הוראה וללכת על פי רוב".

סוגיית הגמרא

בגמרא במנחות (לט ע"א) נאמרו שלוש מימרות לגבי צורת הכריכות:
 וכמה שיעור חוליא? תניא רבי אומר כדי שיכרוך וישנה וישלש.
 תאנא הפוחת לא יפחות משבע והמוסיף לא יוסיף על שלש עשרה.
 הפוחת לא יפחות משבע – כנגד שבעה רקיעים, והמוסיף לא יוסיף על
 שלש עשרה – כנגד שבעה רקיעין וששה אורין שביניהם.
 תנא כשהוא מתחיל מתחיל בלבן – הכנף מין כנף, וכשהוא מסיים מסיים
 בלבן – מעלין בקודש ולא מורדיין.

הדברים המפורשים בגמרא הם ששיעור חוליא הוא שלוש כריכות, שלא יפחתו
 משבע ולא יוסיפו על שלוש עשרה, ושמתחילים ומסיימים בלבן, אבל הראשונים
 נחלקו הרבה בביאור הדברים כפי שיובא לקמן.

עוד נאמר בגמרא (לח ע"ב) שרבא ניסה להוכיח שצריך לקשור על כל חוליא
 וחוליא, אך הגמרא אומרת שאין זה מוכרח; ויש להסתפק האם מסקנת הגמרא
 שצריך לקשור על כל חוליא וחוליא או לא. וכן נאמר בגמרא (לט ע"א) "אפילו
 לא כרך בה אלא חוליא אחת כשרה".

שיטת הרמב"ם

הרמב"ם (הלכות ציצית א, ז-ח) פסק גמרא זו כך:

ולוקח חוט אחד מן הלבן, וכורך בו כריכה אחת על שאר החוטין בצד
 הבגד ומניחו, ולוקח חוט התכלת וכורך בו שתי כריכות בצד כריכה של
 לבן וקושר. ואלו השלש כריכות הם הנקראין חוליא. ומרחיק מעט ועושה
 חוליא שניה בחוט של תכלת לבדו. ומרחיק מעט ועושה חוליא שלישית.
 וכן עד חוליא אחרונה שהוא כורך בה שתי כריכות של תכלת וכריכה
 אחרונה של לבן – מפני שהתחיל בלבן מסיים בו, שמעלין בקודש ולא
 מורדיין. ולמה יתחיל בלבן? כדי שיהא סמוך לכנף מינה. ועל דרך זה
 הוא עושה בארבע הכנפות. כמה חוליות הוא עושה בכל כנף, לא פחות
 משבע ולא יותר משלש עשרה, וזו היא מצוה מן המובחר, ואם לא כרך
 עליה אלא חוליא אחת כשרה.

מדברי הרמב"ם עולה, שמה שאמרה הגמרא "הפוחת לא יפחות משבע והמוסיף לא יוסיף על שלש עשרה" היינו על מספר החוליות, וכל חוליא הינה של שלוש כריכות. ו"מתחיל בלבן ומסיים בלבן" היינו כריכה ראשונה ואחרונה. מדברי הרמב"ם במשנה תורה לא התבאר מספיק כיצד נעשית הקשירה, וכן לא התבאר האם היא נעשית על כל חוליא וחוליא.

הבית יוסף (או"ח סימן יא) הסתפק בדעת הרמב"ם, והסיק שיותר נראה שדעת הרמב"ם היא שהקשר נעשה על כל חוליא וחוליא. וכן מפורש בדברי הרמב"ם בתשובה (מהד' בלאו, סימן קלח):
אנו סומכין על מה שאמר התלמוד, והוא שנכרוך שלש כריכות ונעשה הכריכה השלישית קשירה ויהיה הכל לחוליא אחת, ונרחיק קצת ונכרוך שלש בקשירה, ונרחיק קצת ונכרוך כך, עד שנעשה שבע חוליות כל חוליא שלש כריכות, ויהיה בין כל חוליא וחוליא מרחק קטן.

מתבאר מתשובת הרמב"ם שהקשירה נעשית על ידי הכריכה השלישית, ולא שעושים קשר על גבי הכריכות (וכן היא מסורת יהודי תימן, וגם בתשובת בנימין זאב סימן קצב מובאת אפשרות קשירה זו). כמו כן מתבאר בדברי הרמב"ם שבין חוליא לחוליא יש להרחיק מעט.

שיטת רב נטרונאי גאון והראב"ד

הראב"ד בהשגתו על הרמב"ם כתב:

זה הסדר אין לו שרש ולא ענף, ולמה יותר בתכלת מבלבן שהוא מין כנף וממנו מתחיל ובו מסיים ובכריכותיו הוא ממעט? אין זה כי אם שגיון גדול! והגאון רב נטרונאי ז"ל סידר אותו יפה סידור נאה מאד על דרך שאמרה ההלכה, 'וכמה שיעור חוליא כדי שיכרוך וישנה וישלש' **אתכלת קאי**, ותנא דתנא 'הפוחת לא יפחות משבעה' על הכריכות קאי שהן שלש מן התכלת וארבע מן הלבן מפני שמתחיל בלבן ומסיים בלבן, קושר תחלה סמוך לכנף קשר אחד בחוט לבן ובחוט של תכלת והוא שנקרא

קשר העליון, ואחר כך כורך שני חוטיין אחד של לבן ואחד של תכלת עד שש כריכות, והשביעית לבן לברו. וזהו שבע שאמרנו, והן חוליא אחת. ואלו הכריכות כולן על ששה החוטיין המשלשלים והמשולשלים בכנף, ובענין זה עושה ה' קשרים ובין כל קשר וקשר חוליא של שבע כריכות כאשר אמרנו. ונהגו לעשות חוליא אחת בשני קשרים סמוך לכנף ושתי חוליות בסוף הגדיל עם שלשה קשרים, ובאמצע כורך בלא דקדוק בין מכונס בין מפוזר בתכלת ולבן.

רב נטרונאי גאון שהובא בדברי הראב"ד חולק על ביאור הרמב"ם בשלוש המימרות שבגמרא:

א. מה שאמרו "יכרוך וישנה וישלש" אין הכוונה שחוליא היא רק שלוש כריכות כדברי הרמב"ם, אלא כוונת הגמרא היא רק על חוליות התכלת.

ב. מה שאמרו "הפוחת לא יפחות משבע" אין הכוונה על חוליות אלא על מספר הכריכות בכל חוליא.

ג. מה שאמרו "מתחיל בלבן... מסיים בלבן" אין הכוונה שרק הכריכה הראשונה והאחרונה היא לבן אלא בין כל תכלת ותכלת יש לבן.

כמו כן בדברי הראב"ד נאמר שצריך לעשות חמישה קשרים, דבר שלא נזכר כלל ברמב"ם. וכן משמע מדבריו שבין חוליא לחוליא אין מקום חלק כדברי הרמב"ם אלא קשר בלבד.

מדברי התוספות עולים ביאורים נוספים לצורת הכריכות, אך לפני שנדון בדבריהם נדון בחמשת הקשרים שהזכירו רב נטרונאי והראב"ד.

האם מנהג חמישה קשרים התקיים גם בזמן שהיה תכלת?

בדברי רב נטרונאי גאון נזכר שיש חמשה קשרים וכיניהם עושים את החוליות שהוזכרו בגמרא, על מניין זה של חמשה קשרים כתבו התוספות (לט ע"א ד"ה לא יקשור): "מיהו לא מצינו שום סמך בהש"ס מפורש מה' קשרים", אך מקורו קדום³, וגם היום מנהג האשכנזים והספרדים לעשות חמשה קשרים, ויש לברר האם מנהג זה הוא מחמת שאין תכלת או שגם כאשר היה תכלת היו נוהגים בו.

מדברי רב נטרונאי והראב"ד עולה שגם כאשר יש תכלת יש לקשור חמשה קשרים, ובין קשר לקשר עושים את החוליות שעליהן דיברה הגמרא. כן משמע גם מדברי רב ניסים גאון בהקדמה לפירושו לתלמוד (נדפס בריש מסכת ברכות) שכתב:

לא סרה הקבלה והמסורת משומרת בין האומה, וכאשר היה האדם קורא 'ועשו להם ציצית' היה אומר כי זו הציצית היא ציצית נשים אותה בכנף הטלית ומספר חוטיה ח' **ויש בה ה' קשרים**, וידע כל פתרוני הציצית וענייניה היה שמור אצלו הכל בקבלה ובמסורת, וכן כל המצוות כולם... ולא סרה האומה מזה המנהג מימות משה ועד אחר חורבן בית שני בק"ג שנה בימי ר' יהודה הנשיא.

גם בספר העיטור (הלכות ציצית) כתב שחמשה קשרים היו בזמן שהיה תכלת. וכן משמע גם מדברי רש"י במנחות (מג ע"ב) שביאר את הברייתא האומרת שציצית שקולה כנגד כל המצוות:

שקולה מצוה זו – מדכתיב 'את כל מצות', ועוד דציצית בגימטריא ת"ר וה' קשרים וח' חוטין הרי תרי"ג.

³ כפי שהבאנו הוא נמצא בדברי הגאונים, וכן בדברי ראשונים רבים: רש"י על התורה (במדבר טו, ועל הש"ס (מנחות לט ע"א ד"ה מין כנף; מג ע"ב ד"ה שקולה), תוספות (מנחות לט ע"א), לקח טוב (פרשת שלח קיד ע"א), אגודה (יבמות פ"א סימן ב) ועוד. וכן הוא בתנחומא קרח יב, ובתרגום המיוחס ליונתן (במדבר טו, לח) נאמר: 'וְיִתְּלוּן בְּחֻמְשַׁת קִיטְרִין', ובמדרש אגדה (בבב"ב) סוף שלח, ובראשית רבתי (לך לך עמ' 76). וכן הוא ברעיא מהימנא פנחס (רכז ע"א) שיש חמשה קשרים בציצית, וכן בזוהר חדש (תיקונים סט ע"א) ששלוש עשרה חוליות יחד עם הקשרים הם ח"י. אמנם בזוהר שלח לך (דף קעה ע"ב) נאמר: "שבעה רהיטיין אלין אינון שבעה צרייין דתכלתא דבעי לכרכא ביה בכל חד וחד, או לאסגאה עד תליסר מאן דיוסיף לא יוסיף עלייהו על תליסר מאן דימעט לא ימעט משבעה", ומשמע שיש קשר על כל חוליא, וכדברי הרמב"ם שהובאו לעיל. יעויין עוד תשובות הגאונים החדשות – עמנואל (אופק) סימן קצט, שו"ת הגאונים חמדה גנוזה סוף סימן צא, וכן תשובות הגאונים מתוך הגניזה, מהד' ש. אסף ירושלים תרפ"ט, סימן קסו – שם משמע שקשרים ארבעה קשרים.

והאברבנאל (במדבר פרק טו) כתב:
וה' קשרים קבלה הוא.

אבל מדברי רש"י במנחות לט ע"א: "והאידינא דעבדינן חמשה קשרים", משמע שרק כיום עושים חמשה קשרים (והעיר על הסתירה בדברי רש"י במאמר פתיל תכלת, פרט שביעי, עיי"ש מה שיישב). וכן משמע מדברי הרדב"ז בתשובה (חלק ו סימן ב אלפים שלג), וגם הרמב"ם לא הזכיר כלל מניין זה של חמשה קשרים⁴, כן ניתן להבין גם בדברי האשכול שכתב (הלכות ציצית):

והא דאמרי' הפוחת לא יפחות מז' חזי לן דלאו על האידינא קאמר, אלא בעידנא דהוה מצות תכלת שדומה לרקיע, ומשום הכי קאמר כנגד ז' רקיעים, אבל האידינא דליכא מצות תכלת אלא מצות לבן בלחוד לא עבדינן ביה אלא חמש קשרים.

מדבריו ניתן להבין שעושים את הקשרים רק כשאינן תכלת, אך ניתן לומר שכוונתו שכאשר אין תכלת אין עושים את כל החוליות והכריכות אלא רק את הקשרים, אך את הקשרים היו עושים גם כשהיה תכלת.

שיטת התוספות

התוספות (ד"ה "לא יפחות משבע כנגד שבעה רקיעים") כתבו על פי דברי רש"י שנוהגים בחמשה קשרים, וכתבו על כך:

מיהו לא מצינו שום סמך בהש"ס מפורש מה' קשרים.

ויש לומר דהא דאמרינן צריך לקשור על כל חוליא וחוליא היינו אחת של לבן ואחת של תכלת שהן שתיים, והשתא כשאין פוחת משבע עושה ה'

⁴ במאמר פתיל תכלת (פרט שביעי) כתב שהרמב"ם לא הזכיר חמשה קשרים משום שאין דרכו להביא מה שלא כתוב בגמרא, אך גם הרמב"ם מודה שיש לעשות חמשה קשרים אף על פי שלא כתב זאת. אמנם על פי תשובת הרמב"ם שהובאה לעיל (ולא ראיתי שהפתיל תכלת הזכירה) שבה הרמב"ם מבאר כיצד כורכים וקושרים את הציצית נראה ברור שהרמב"ם לא סבר כלל שיש לעשות חמשה קשרים בציצית.

קשרים: סמוך לטלית קשר אחד, ואחר כך שתי חוליות אחת של תכלת ואחת של לבן [ו]קשר אחד, עד שמסיים שש חוליות – הרי ארבעה קשרים, ואחר כך עושה חוליא שביעית של לבן כדי שיהא מסיים בלבן ואחר כך קושר אחד – הרי ה' קשרים.
ויש מפרשים לא יפחות משבע כריכות בין כל קשר וקשר.

האפשרות הראשונה שכתבו התוספות היא שאין למנהג זה שום סמך בש"ס. דברים אלו מסתמכים על דבריהם לעיל שכתבו "ואנן דלית לן תכלת לא קפדינן בהא, והא נמי דאמרינן צריך לקשור על כל חוליא וחוליא היינו כדי שיהא ניכר התכלת". והיינו שמכיוון שאנו עושים היום בלי תכלת אין צורך לעשות כמו מה שאמרה הגמרא.

לאחר מכן מנסים התוספות למצוא סמך בתלמוד למניין חמשת הקשרים, ומבארים את דברי הגמרא על צורת הקשירה בשתי אפשרויות, שעל פיהן יש סמך למניין חמשה קשרים. שתי אפשרויות אלו הן שתי הבנות שונות בגמרא, ונבאר את דבריהם.

תירוץ ראשון בתוספות

לפי תירוץ הראשון של תוספות, הסמך בש"ס למניין חמשה קשרים הוא בדרך זו (המספרים/האותיות בסוגריים = מספר הקשר/החוליה): מה שאמרה הגמרא שצריך לקשור על כל חוליא וחוליא היינו אחרי חוליא של לבן ושל תכלת, על פי זה צורת הקשירה היא: קשר (1), חוליא לבן (א), חוליא תכלת (ב), קשר (2), חוליא לבן (ג), חוליא תכלת (ד), קשר (3), חוליא לבן (ה), חוליא תכלת (ו), קשר (4), חוליא לבן (ז), קשר (5).
הסבר דומה כתב העיטור (הלכות ציצית, והביאו הגר"א בביאורו לשולחן ערוך או"ח יא, יד) אלא שלדבריו היה קשר על כל חוליא בנפרד, אלא שאנו עושים היום רק את הקשירות שלאחר הלבן (מחלוקתם תלויה בשאלה אם גם בזמן שהיה תכלת היו חמשה קשרים).

בספר החינוך (מצוה שפו) כתב:

ועושה אחד מהן גדול כדי שיכרוך בו האחרים, וקושרן בחמשה מקומות קשר כפול, ובין קשר וקשר עושה שלש חוליות ובאמצעות הקשר האחרון עושה ארבע חוליות, שנמצאו בין כולן י"ג חוליות.

החינוך כתב את צורת הקשירה כאשר עושים שלוש עשרה חוליות, ודבריו קשים לכאורה, מדוע אין קשר על כל חוליא וחוליא? אמנם ניתן להבין שמכיוון שהחינוך דיבר על כריכות בלבן בלבד (שהרי לא הזכיר כלל תכלת) סבר שאין צורך לעשות קשר על כל חוליא, אך אם כן מדוע צריך לעשות י"ג חוליות? הגר"א ביהל אור (פנחס רכז ע"א) כתב שמדברי הזוהר מוכח שגם אם עושים שלוש עשרה חוליות מנין הקשרים הוא חמשה ולא יותר, ומה שאמרו בגמרא שצריך לקשור על כל חוליא היינו למי שעושה שבע חוליות, אבל אם עושה שלוש עשרה חוליות אין צריך לקשור על כל חוליא, אלא על כל ארבע חוליות (שתיים לבן ושתיים תכלת). על פי דברי הגר"א בקשירה של שלוש עשרה חוליות הקשירה צריכה להיות כך:

קשר (1), חוליא לבן (א), חוליא תכלת (ב), חוליא לבן (ג), חוליא תכלת (ד), קשר (2), חוליא לבן (ה), חוליא תכלת (ו), חוליא לבן (ז), חוליא תכלת (ח), קשר (3), חוליא לבן (ט), חוליא תכלת (י), חוליא לבן (יא), חוליא תכלת (יב), קשר (4), חוליא לבן (יג), קשר (5).
על פי דברי הגר"א ניתן לבאר שהחינוך סבר כדברי התוספות שהקשירה היא על כל חוליא של לבן ושל תכלת, וכדברי הגר"א שדבר זה הוא רק כאשר עושים שבע חוליות בלבד, אבל אם עושים שלוש עשרה חוליות אין לקשור על כל חוליות לבן ותכלת, אלא רק אחרי כמה חוליות, אלא שהחינוך סבר שאין לקשור על כל ארבע חוליות אלא מעט שונה⁵:

⁵ אמנם אין מפורש בדברי החינוך שהוא מפרש כדברי התוספות שמחליפים את צבע הכריכות בכל חוליא, אך לפי מה שביארנו את דברי החינוך כדברי הגר"א בשיטת התוספות, נראה

קשר (1), חוליא לבן (א), חוליא תכלת (ב), חוליא לבן (ג), קשר (2), חוליא תכלת (ד), חוליא לבן (ה), חוליא תכלת (ו), קשר (3), חוליא לבן (ז), חוליא תכלת (ח), חוליא לבן (ט), קשר (4), חוליא תכלת (י), חוליא לבן (יא), חוליא תכלת (יב), חוליא לבן (יג), קשר (5).

יש להעיר שמלשון התוספות: "כשאין פוחת משבע עושה ה' קשרים" משמע שאם עושה שלוש עשרה חוליות עושה יותר קשרים, ולא כדברי הגר"א, אך ניתן לומר שהתוספות שביקשו להביא ראייה למניין חמשה קשרים מהגמרא כתבו זאת לגבי העושה שבע חוליות, שכן רק במקרה כזה יש סמך מהש"ס, אבל אין הכרח מדבריהם שאם עושה שלוש עשרה חוליות קושר יותר קשרים, וצ"ע.

על פי ביאור זה של התוספות עולה שהתוספות הבינו בדומה לדברי הראב"ד שהלבן אינו רק בהתחלה ובסוף אלא בין כל תכלת ותכלת, אך בשונה מדברי הראב"ד שביאר שבין כל כריכה וכריכה של תכלת יש כריכה של לבן, התוספות (וכן בעיטור וברא"ש) כתבו שבין כל חוליא וחוליא של תכלת יש לבן. כשיטת התוספות בתירוץ זה כתב גם הסמ"ג (מצווה כו).

כשיטה זו שיש חוליה של תכלת ואחריה חוליה של לבן כתבו גם כמה מן הראשונים במסכת ברכות (ט ע"ב) בביאור דברי הגמרא "בין תכלת שבה ללבן שבה" – שהכוונה בין חוליית תכלת לחוליית לבן שלידה⁶, אך יש מן הראשונים שביארו שם בדרך אחרת.⁷

שמוכרחים לומר שמחליפים צבע על כל חוליא – שאם לא כן מדוע הקשרים נעשים במקומות אלו ולא על כל חוליא כמשמעות הגמרא?

יש להעיר שבדברי החינוך ישנה סתירה לכאורה, שכן לפני כן כתב החינוך "ואמרו שעושין ממנו שבע כריכות או י"ג לרמז הרקיעים והאורים שביניהם, וכמו שאמרו [שם]: 'תנא הפוחת לא יפחות משבע והמוסיף לא יוסיף על י"ג, לא יפחות משבע כנגד שבעה רקיעים, ולא יוסיף על י"ג כנגד שבעה רקיעים וששה אורים שביניהם". ואם כן נראה שהוא מפרש כדברי הראב"ד והפירוש השני בתוספות ש"לא יפחות משבע" היינו על הכריכות ולא על החוליות, וצ"ע.

⁶ כן כתבו התוספות, הרשב"א, רבנו יונה (ד ע"ב מדפי הרי"ף) והרא"ש (סימן י ובתוספותיו).

⁷ רש"י שם ביאר שאין הכוונה לציצית אלא לגיזת צמר, אך גם בין הראשונים שכתבו שהכוונה על ציצית, יש שכתבו שהכוונה על חוטי הציצית ולא על הכריכות, עיין פסקי הרי"ד.

שיטה אמצעית בין דברי התוספות לרמב"ם עולה מתשובת רב שר שלום גאון⁸:

והפוחת לא יפחות משבע והמוסיף לא יוסיף על שלש עשרה. כך פי' – כשהיה תכלת ביד ישראל כשהיו מטילין ציצית לבגד כך היו עושין לאותו שלישי גדול: חוליא א' של ציצית לבנה וחוליא א' של תכלת... וכמה שיעור חוליא תניא ר' אומר כדי שיכרוך וישנה וישלש. והיינו חוליות דקאמרי'.

תנא הפוחת לא יפחות מז' והמוסיף לא יוסיף על שלש עשרה. ובאיזה צד סודרן כשהוא מתחיל מתחיל בלבן וכשהוא מסיים מסיים בלבן וכך היה גודל [לאחר] קשר התחתון חוליא של לבן ועליה חוליא של תכלת [וחוליא של לבן ועליה חוליא של תכלת ועליה חוליא של לבן ועליה של תכלת] ועליה של לבן וקושר קשר העליון, ואם רצה להוסיף חוליות עד י"ג מוסיף כסדר הזה.

בתשובת רב שר שלום ישנם כמה דברים מקבילים לדברי התוספות וכמה מקבילים לרמב"ם לפי מה שהתבאר לעיל:

- א. חוליא היא של שלוש כריכות (תוספות ורמב"ם).
- ב. סדר החוליות הוא חוליא לבן וחוליא תכלת (כתוספות ולא כרמב"ם).
- ג. "הפוחת לא יפחות משבע והמוסיף לא יוסיף על שלוש עשרה" מדבר על מספר החוליות (תוספות ורמב"ם).
- ד. קשר בתחילה ובסוף ולא בין החוליות (לא כתוספות ולא כרמב"ם).

תירוץ שני בתוספות

בהסברם השני כתבו התוספות: "ויש מפרשים לא יפחות משבע כריכות בין כל קשר וקשר. לפי פירוש זה, דברי הגמרא "לא יפחות משבע... ולא יוסיף על שלוש עשרה" אמורים על מניין הכריכות ולא על מניין החוליות.

⁸ נדפסה בשו"ת הגאונים שערי תשובה סימן קנט, ובדומה לזה נמצא בגאוניקה ח"ב עמ' 331-330. הציטוט כאן מתוך שערי תשובה, עם קצת שינויים ותיקונים [בסוגריים] מגאוניקה.

מכיוון שהתוספות התחילו את דבריהם בשאלה על כך שאין לחמשה קשרים מקור בש"ס, נראה שכוונת התוספות בתירוצם זה לבאר, שאף על פי שאין מקור לחמשה קשרים, מכל מקום אין זה נגד הש"ס, שכן הגמרא לא אמרה כלל את מניין החוליות אלא רק את מניין הכריכות בכל חוליא, וחמשה קשרים הם משום שיש ארבע חוליות אף על פי שאין זה רמוז בש"ס.

פירוש זה של התוספות דומה לדברי רב נטרונאי גאון והראב"ד שפירשו ש"הפוחת לא יפחות משבע... והמוסיף לא יוסיף על שלש עשרה" מיירי במספר הכריכות. בדברי רב נטרונאי והראב"ד התבאר שאין זה סותר את דברי רבי שחוליא היא כדי שיכרוך וישנה וישלש, שכן רבי אמר את דבריו על כריכות בחוט התכלת ומימרא זו היא על הכריכות בתכלת ובלבן ביחד.

נראה שגם התוספות בתירוצם השני מוכרחים לבאר כשיטה זו, ולא כפי שסברו בתירוצם הקודם שההחלפה בין התכלת ללבן מתבצעת לאחר כל חוליא, שכן מכיוון שצריך להתחיל בלבן ולסיים בלבן, מספר החוליות אינו יכול להיות זוגי, ולפי פירוש זה מספר החוליות הוא ארבע⁹ ומוכרחים לומר שבתירוצן זה סברו ש"מתחיל בלבן ומסיים בלבן" מוסב על הכריכות ולא על החוליות. נראה שדבר זה כלול במה שאמרו שלפי היש מפרשים "הפוחת לא יפחות משבע"

⁹ אמנם ניתן היה לומר שלפי פירוש זה ישנן חמש חוליות וחמשה קשרים, ואין קשר לפני חוליא הראשונה, ובתירוצן זה סוברים התוספות כפירוש הראשון שהביאו לפני כן (בד"ה "קשר העליון") שקשר העליון אינו הקשר שסמוך לכנף אלא הקשר שאחרי כל הכריכות (וכמו שנראה שנקט הרמב"ם) ולפי זה אין מקור בגמרא שצריך לקשור לפני החוליות. אך אם נפרש כך יקשה שדברי התוספות בתירוצם השני חסרים נתון משמעותי השונה מתירוצם הראשון. אמנם גם לפי האפשרות שכתבנו ישנו חסרון בדברי התוספות, אך יותר נוח לומר שהנתון שהשמיטו התוספות הוא כיצד היו קושרים בזמן שיש תכלת, מאשר מספר החוליות ומיקום הקשרים – דברים שנהגו בזמנם – ובפרט שביארנו שהתוספות השוו בין "הפוחת לא יפחות משבע" לבין "מתחיל בלבן ומסיים בלבן": בתירוצן הראשון שניהם מדברים על החוליות ובתירוצן השני שניהם מדברים על הכריכות.

עוד ניתן ליישב, שלפי התוספות בתירוצן זה רק מתחילים ומסיימים בכריכה אחת של לבן, וכדברי הרמב"ם (ומשמעות דברי רש"י).

מיירי על מספר הכריכות, ואם כן גם "מתחיל בלבן ומסיים בלבן" מיירי על הכריכות.¹⁰

ביאור אחר מדברי הראב"ד ליחס בין דברי רבי שכתב שחוליא היא שלוש כריכות לברייתא שאמרה (לפי פירוש הי"מ בתוספות) שחוליא אינה פחות משבע כריכות כתב הנימוקי יוסף (הלכות ציצית דף יב-יג):
לא יפחות מז'. כריכות לכל חוליא לכתחלה מדרבנן, דאילו בשלשה כריכות יצא.

על פי דברי הנימוקי יוסף עולה שדברי רבי הם דין תורה שחוליא צריכה להיות לפחות שלוש כריכות, והברייתא שהובאה אחר כך היא הדין דרבנן לכתחילה.¹¹

מנהג השולחן ערוך

כתב השולחן ערוך (או"ח יא, יד):

יקח ד' חוטים מצד זה וד' מצד זה, ויקשור שני פעמים זה על גב זה, ואחר כך יכרוך חוט הארוך סביב השבעה קצת כריכות, וקושר שני פעמים זה על גב זה, וחוזר וכורך; וכן יעשה עד שישלים לחמש קשרים כפולים וארבעה אוירים ביניהם מלאים כריכות. אין שיעור לכריכות, רק שיהיו כל הכרוך והקשרים רוחב ארבעה גודלים, והענף שמונה גודלים.

¹⁰ ראה עוד בספר העיטור (הלכות ציצית דף סט) שכתב כמה מנהגים בקשירת הכריכות והחוליות, ואחד מהם שבין קשר לקשר יש שבע כריכות, וכתב "ואפשר שנהגו מפני הפוחת לא יפחות מז'".

גם בלקח טוב (פרשת שלח קיד ע"א) כתב "וקושר קשר התחתון וכורך חוליות שבע". מנהג נוסף בקשירת הציצית ראה ב"הלכות ציצית לחד מקמאי", צפונות ו (טבת תש"ן), עמ' ח-יא, שבסופו הביא צורת קשירה מדברי רב האי גאון. ועיין עוד בעיטור שם שכתב כמה מנהגים ולא זכיתי להבין את כולם.

¹¹ לולי תירוצי הראשונים היה מקום לבאר שיש מחלוקת בין רבי לברייתא האם חוליא היא של שלוש כריכות או של שבע.

ראה במשנה ברורה סימן יא ס"ק סו שכתב שבערב שבת שאין פנאי ניתן לעשות חוליא אחת של שלש כריכות וקשר.

ונוהגים לכרוך באויר ראשון ז' כריכות, ובשני ט', ובשלישי י"א וברביעי י"ג, שעולים כולם מ' כמנין ה' אחד שעולים ל"ט ועם השם הם מ'.

דברי השו"ע בתחלת הסעיף שאין שיעור לכריכות הם כדברי הרמב"ם והתוספות בתחילת דבריהם, שמכיוון שאין תכלת אין שיעור למספר הכריכות. לאחר מכן מביא השו"ע את מספר הכריכות שנוהגים לעשות היום, ומשמע לכאורה שמנהג זה נובע מכך שאין היום תכלת ואין צורך במניין מסויים של כריכות. אבל בבית יוסף כתב שמנהג זה מקורו בשיטת היש מפרשים בתוספות, וכן כתב הגר"א בביאורו, וכן עולה מדברי העטרת זקנים על השו"ע. נראה שהטעם שמוסיפים בכל חוליא דווקא שתי כריכות הוא משום שמניין הכריכות חייב להיות אי זוגי על מנת שניתן יהיה להתחיל בלבן ולסיים בלבן, כמו שכתבנו לעיל.

מנהג דומה למנהג שהזכיר השו"ע כתב כבר הנימוקי יוסף (בהמשך לדבריו הנ"ל), ומדבריו נראה כדברי הגר"א שמנהג זה מקורו בשיטת היש מפרשים בתוספות:

לא יפחות מז'. כריכות לכל חוליא לכתחלה מדרבנן, דאילו בשלשה כריכות יצא. ואומר רש"י ז"ל שאנו נוהגין עם הקשרים וחוליות שביניהם להשלים למנין תרי"ג, שארז"ל דשקולה מצות ציצית כנגד כל המצות לפי שהוא כמנין תרי"ג, כי ציצית עולה בגימטריא ת"ר, ח' חוטיין וה' קשרים – י"ג וכו'. וכן אנו נוהגין לעשות ה' קשרים וד' חוליות, **ובג' החוליות שבעה כריכות ובאחרונה י"ג כריכות** – זכר לתכלת שדומה לרקיעים ולאיריים. ומכל מקום אם הוסיף או פחת לא פסל. ואין לשנות המנהג בכל זה. ותימה על הרמב"ן ז"ל שלא הזכיר קשרים בכל ענין זה כלל¹².

¹² עיין גם באורחות חיים חלק א הלכות ציצית אות טו שכתב כעין זה: "וכתב הר"י מקור' ז"ל ובין ג' קשרים הראשונים הסמוכים לטלית בין כל קשר מהם יעשה ז' חוליות ובין קשר רביעי לחמישי י"ג חוליות".

ההבדל היחיד בין המנהג שמביא השו"ע למנהג שכתב הנימוקי יוסף הוא שלמנהג השו"ע מוסיפים שתי כריכות בכל חוליא ולפי הנימוקי יוסף שלושת החוליות הראשונות כולן של שבע כריכות.

נראה לבאר שההבדל בין המנהגים תלוי במחלוקת כיצד להבין את דברי הגמרא "הפוחת לא יפחות משבע... והמוסיף לא יוסיף על שלוש עשרה": לפי מנהג השו"ע (על פי ביאור הב"י והגר"א) כוונת הגמרא – כפי שעולה מפשט המילים – שאין לפחות משבע ולא להוסיף על שלוש עשרה, אבל ניתן לעשות גם בין שבע לשלוש עשרה (וצריך לעשות זאת במספרים אי זוגיים כדלעיל). אבל הנימוקי יוסף סבר שמכיוון שהגמרא ביארה שהטעם למספרים אלו הוא או משום שבעה רקיעים או משום שבעה רקיעים וששה אווירים שביניהם, אין לעשות מספר אחר שהוא בין שבע לבין שלוש עשרה, וכן ביארו במפורש כמה ראשונים¹³.

מנהג הקשירה לפי האחרונים

אחרונים רבים¹⁴ כתבו שלא כדברי השולחן ערוך – שכתב שמניין הכריכות יהיה שבע, תשע, אחת עשרה, שלוש עשרה – אלא ביארו שמניין הכריכות צריך להיות: שבע, שמונה, אחת עשרה, שלוש עשרה. וכתבו האחרונים כמה רמזים במספרים אלו.

¹³ תוספות פסחים קד ע"א ד"ה "מר", ריטב"א שם בשם הרא"ש (וכן הוא בתוספות רא"ש), מרדכי פסחים פרק מקום שנהגו רמז תריא.

ניתן לומר ששיטת השו"ע היא שאף על פי שאמרו חז"ל שמניין שבע הוא כנגד שבעה רקיעים מכל מקום ניתן להוסיף על כך; עיין רא"ש בראש השנה (פרק ד סימן ג) שכתב: "ויש שמקשיין, כיון שמפרש בגמרא כנגד מי הני עשרה פסוקים, אלמא דוקא נינהו, וכשם שאין פוחתין מהן כך אין מוסיפין עליהן. וכתב ר' אבי"ה ז"ל דאין לחוש לזה, דהא שבעה שקורין בשבת וששה ביום הכפורים דמפרש במגילה (כג ע"א) כנגד מה תקנום ואפילו הכי תני (שם כא ע"א) אין פוחתין מהן אבל מוסיפין עליהן, הכא נמי לא שנא. ואף על גב דהכא לא תנא אבל מוסיפין עליהן כי התם, מכל מקום חזינן דאין קפידא בתוספת אף על פי שמפרש בגמרא כנגד מה נתקן, והוא הדין נמי הכא".

¹⁴ עולת תמיד; מג"א ס"ק כב; ביאור הגר"א; משנה ברורה ס"ק ע; ועוד.

הגר"א כתב לבאר את המנהג שציינו האחרונים:
 אבל האחרונים כתבו שבין הכל ל"ט כמנין השם, די ש מפרשים הפוחת
 כו' קאי על מניין החוליות.

בברכת אליהו ביאר (על פי דמשק אליעזר) שכוונת הגר"א לומר שמנהג זה הוא
 שלא כמו שכתבו התוספות שמיירי במספר הכריכות, אלא מיירי במספר
 החוליות, ואם כן אין צורך לעשות דווקא בדילוגים של שניים משבע לשלוש
 עשרה, אלא יש לעשות רמזים אחרים והיינו כמניין השם.

אך נראה שכוונת הגר"א אינה רק שזה לא כשיטה השנייה בתוספות, שאם כן
 היה צריך הגר"א להדגיש דבר זה, אלא כוונתו שמנהג זה מבוסס על ההסבר
 הראשון בתוספות שלפיו אין להוסיף על שלוש עשרה חוליות, וכל חוליה היא
 של שלוש כריכות, ואם כן אין להוסיף על שלושים ותשע כריכות, ומשום כך אין
 לכרוך כפי המנהג שהזכיר השו"ע שכן סך כל הכריכות לפיו הוא ארבעים, ולכן
 צריך להוריד כריכה אחת ממה שכתב השו"ע.¹⁵

על פי זה יש להבין יותר את מה שכתב המגן אברהם (ס"ק כב): "כתוב בכתבים
 שצריך לעשות הגדיל חוליות, ובכל חוליות ג' כריכות – כלומר שלאחר שעשה ג'
 כריכות ירחיק מעט, וכמ"ש הרמב"ם", והיינו שמכיוון שאנו חוששים גם לשיטה
 הראשונה בתוספות יש לעשות את הכריכות בצורה של חוליות של שלוש.

דברי המגן אברהם האלו לא הובאו על ידי המשנה ברורה, אבל בשולחן ערוך
 הגר"ז (סעיף לא) כתב: "יש נוהגין לכרוך הכריכות שבכל אויר חוליות חוליות
 דהיינו לאחר שכרך ג' כריכות הראשונות ירחיק מעט ויחזור ויכרוך ג' פעמים
 באותו אויר עצמו ואח"כ יכרוך א' מאויר הראשון ויצרף לזה ב' מאויר השני
 וירחיק מעט ויכרוך עוד ג' פעמים, וכן יעשה עד כלות הל"ט כריכות ב"ג חוליות
 קטנות, וכן היו עושין בזמן שהיה תכלת".

על פי ביאור זה יוצא שהמנהג שכתבו האחרונים מבוסס על שיטת התוספות
 בתירוצם הראשון. אלא שאם המנהג מכריע שההלכה כביאור הראשון בתוספות,

¹⁵ מעין זה כתב בספר בן מלך (רי"ל מינצברג) על ספר במדבר, פרשת שלח מאמר ו, עיי"ש עוד.

אם כן היה צריך לעשות לגמרי כתירוץ זה, ולא להפסיק בקשר באמצע חוליא כפי שעושים לפי מנהג זה בחוליא השלישית והעשירית!

מכיוון שהגר"א לא כתב שהסבר זה אינו כשיטת היש מפרשים בתוספות, ניתן לבאר שמנהג האחרונים חושש גם לשיטת הראב"ד והיש מפרשים בתוספות שאין לעשות פחות משבע כריכות לחוליא, ואף על פי שלפי דבריהם מספר הכריכות בכל חוליא אינו יכול להיות זוגי, ולמנהג האחרונים עושים בחוליא השנייה שמונה כריכות, אין זה סותר את דבריהם, שכן הסיבה שמספר החוליות אינו זוגי אינו דין בעצם הכריכות, אלא משום שצריך להתחיל בלבן ולסיים בלבן, ולפיכך כשאין תכלת אפשר לעשות גם מספר זוגי של כריכות ובלבד שלא יפחות משבע ולא יוסיף על שלוש עשרה¹⁶, ומשום כך הנהיגו לעשות בין הקשר הראשון לשני דווקא שבע כריכות ובסוף דווקא שלוש עשרה כריכות.

על פי ביאור זה, מנהג האשכנזים היום שהוזכר בדברי האחרונים נובע מכך שנקטו למעשה כתירוץ הראשון של התוספות, ובנוסף חששו לשיטת הראב"ד והיש מפרשים בתוספות, ואילו המנהג שכתוב בדברי השולחן ערוך נובע משיטת הראב"ד והיש מפרשים בתוספות.

ייתכן שהטעם שחששו לשיטת הראב"ד והיש מפרשים בתוספות הוא שלפי דבריהם ייתכן שעשייה של פחות משבע כריכות מעכבת בדיעבד, שכן אף שהנמוקי יוסף ביאר שמדאורייתא די בחוליא של שלוש כריכות וכדברי רבי, הרי לפי הראב"ד שרבי דיבר על כריכות עם תכלת, ייתכן שמה שאמרה הברייתא "הפוחת לא יפחות משבע" היינו שאם פחת משבע כריכות אין זה נחשב לחוליא, והרי הגמרא אמרה "ואפילו לא כרך בה אלא חוליא אחת כשרה", ומשמע

¹⁶ יש להוסיף שלדעת הראב"ד (תמים דעים לט, תשובות ופסקים סימן קכ; וכן הוא גם בספר אהל מועד, שער תפילין ומזוזה וציצית דרך ג נתיב ג) כאשר אין תכלת עושים רק ארבע כריכות, משום שעושים רק את הכריכות שנעשות בלבן ואין כורכים כנגד הכריכות של התכלת, וכתב שם הראב"ד שזוהי שיטת הגאון ושכך הוא עשה. על פי זה, כשאין תכלת אפשר לפחות משבע, ונראה שהיש מפרשים בתוספות חלוקים עליו בדבר זה, שכן כתבו גם לגבי לבן שאין לפחות משבע. את הסתירה בין שלוש כריכות לשבע כריכות יכולים התוספות לבאר בדרך אחרת מהראב"ד, כפי שהובא לעיל, אך גם אם יבארו כראב"ד ייתכן שיבארו שכמו שכאשר מורידים את חוטי התכלת שמים במקומם לבן, כך גם לגבי הכריכות אם אין תכלת עושים את הכריכות בלבן.

שפחות מחוליא אחת הציצית פסולה. ואם כן טוב לנו לחשוש לשיטה זו שכן דבר זה מעכב בדיעבד.

רווח בין חוליא לחוליא

המגן אברהם כתב שעל מנת לעשות חוליות צריכים לעשות הרחקה מעט בין כל שלוש כריכות¹⁷. כיצד אפשר לעשות הרחקה בין החוליות?

בכריכה כשיטת הרמב"ם ניתן לעשות הפרדה בין החוליות למרות שאין ביניהן קשר ממשי, אלא שכפי שהתבאר לעיל לשיטת הרמב"ם הכריכה עם הליפוף נחשבת לקשר, ואם כן אם קושר בצורה זו נמצא מוסיף על חמשה קשרים לכאורה. אך לפי מה שכתבו התוספות (לח ע"ב ד"ה כדי) שקשר הוא דווקא קשר של ארבעה חוטים עם ארבעה חוטים, וכך פסק השולחן ערוך (שהובא לעיל), אם כן נראה שכריכה זו אינה נחשבת הוספה על הקשרים לשיטת התוספות¹⁸.

דרך אחרת לעשות הפרדה בין הקשרים היא לפי מנהג חב"ד (ראה בספר טעמי המנהגים שם מצוייר כיצד יש לכרוך למנהג זה), אך ייתכן שאם קשירה כדברי הרמב"ם נחשבת לקשר אז גם קשירה כשיטת חב"ד נחשבת לקשר, ויש לפקפק שכן אין היא חזקה כמו הקשירה שנהגו התימנים.

דרך אחרת לעשות הפרדה יש ללמוד מדברי הלקט יושר (אורח חיים, עמ' 9) שכתב: "ותוחב באמצע בין ד' חוטין לד' החוטין". נראה שכוונתו שאחרי שלוש כריכות מכניס את החוט הכורך בין החוטים ומעבירו לצד השני ושם ממשיך לכרוך איתו. בדרך זו החוליות יכולות להיות מופרדות זו מזו.

¹⁷ נראה לבאר שמה שכתב המגן אברהם בס"ק כא: "כתב הרא"ש שיהיו כל החוליות בשוה שזהו נוי לציצית, ואם כן באויר ראשון יעשו הכריכות רחוקים זה מזה ואחר כך בכל אויר יותר מקורב", מבוסס על מה שכתב כאן שטוב להרחיק בין החוליות, ואם כן באויר הראשון ירחיק פחות בין החוליות. אבל אם אינו עושה רווח בין החוליות, קשה מאד להגיע לכך שהאויר הראשון שיש בו שבע כריכות יהיה שווה בגודלו לאויר האחרון שיש בו שלוש עשרה כריכות. ובבאר היטב (ס"ק כב) כתב "והציצית של ר' שלמה מולכו לא היו שוים לגמרי". ולפי זה קצת קשה על המשנה ברורה, שהביא דברי המגן אברהם בס"ק כא אך השמיט דבריו בס"ק כד שיש לעשות רווח בין החוליות.

¹⁸ מסיבה זו אף אין זה כנגד דברי הראב"ד והתוספות בהסברם השני שאין לעשות חוליא של פחות משבע כריכות, וחוליא היינו בין קשר לקשר, שכן לשיטתם כריכה זו אינה נחשבת לקשר.

אך יש להעיר שמה שכתב המגן אברהם שצריך הפסקה בין חוליא לחוליא, היינו לפי שיטת הרמב"ם בביאור חוליא, וכפי שהובא לעיל. אבל לשיטת התוספות והראב"ד לא הוזכר שיש לעשות הפסקה בין חוליא לחוליא, ומדברי המרדכי יש להוכיח שאין רווח בין חוליא לחוליא שכן כתב (מנחות רמז תתקמ): "ויש נוהגין לכרוך בתחלה שיעור חוליא של לבן ולהניח שיעור חוליא אחרת במקום תכלת. ואין ראוי להפסיק בכריכה, אלא כמו שהיה מתחלה בזמן שהיה תכלת יש לעשות גם עתה". ונראה שזה משום שלשיטת הרמב"ם אם לא יהיה רווח בין חוליא לחוליא לא יהיה ניכר מהי חוליא, שכן אף על פי שיש קשר אין הוא ניכר, אבל לשיטת הראב"ד ההבדל בין חוליא לחוליא הוא הקשר (וכנראה שכוונתו לקשר כשיטת התוספות של ארבעה חוטים עם ארבעה חוטים), ולשיטת התוספות בתירוצם הראשון ההבדל בין חוליא לחוליא הוא החלפת הצבע מלבן לתכלת.

ייתכן שמטעם זה המשנה ברורה לא הביא את דברי המגן אברהם הללו, והמנהג הרווח יותר בין האשכנזים (מלבד חסידי חב"ד) שאינם עושים רווח בין הכריכות. ניתן לומר שהטעם שהמגן אברהם כתב לעשות רווח בין החוליות הוא מחשבת לשיטת הרמב"ם, וכך יותר משמע בלשונו.¹⁹ אך ניתן לומר גם שהצורך ברווח בין החוליות הוא רק לשם סימן לחילוף בין חוליא לחוליא, ומכיוון שאין יכולת לעשות סימן זה על ידי חילוף בין כריכה בחוט תכלת לכריכה בחוט לבן כתב לעשות זאת על ידי רווח בין החוליות.

הצעה להנהגה למעשה בקשירה עם תכלת

על פי מה שהתבאר, שהמנהג המופיע בשולחן ערוך ובאחרונים מבוסס על שיטות הראשונים בביאור הסוגיא בגמרא, אם כן יש בידינו מנהג המכריע את ההלכה במחלוקת הראשונים, ואיננו צריכים להכריע מעצמנו, אלא לנהוג כאותן שיטות שחששו להן במשך הדורות בקשירת ציצית בלא תכלת.²⁰

¹⁹ ובנוסף על פי נסתר, שהרי מציין שמקור הדברים הוא ב"כתבים". אך מאמר זה אינו עוסק בנסתרות.

היה ניתן לומר שיש לנהוג כדברי המגן אברהם והגר"ז שיש לעשות את הכריכות בצורה של חוליות של שלוש כריכות, וכן כתב לנהוג האדמו"ר מראדזין במאמר פתיל תכלת (פרט שביעי, עמ' קמד; והוסיף לחזק זאת בעין התכלת סעיף מדר, עמ' ריז). את הרווח בין החוליות אפשר לעשות על ידי קשירה כשיטת הרמב"ם ובכך לצאת לכאורה גם ידי חובת הרמב"ם. אלא שמכיוון שהקשר השני נמצא באמצע החוליא השלישית, והקשר הרביעי באצמע החוליה העשירית, מסתבר שלפי הרמב"ם שסבר שאין לקשור שם אלא בין חוליא לחוליא, הרי שהקשר מבטל את רציפות החוליא, ואם כן יוצא שיש כמה חוליות שהן פחות משלוש כריכות, והרי שיעור חוליא הוא שלוש כריכות לשיטתו, ואם כן נראה שאי אפשר לצאת ידי חובת קשירה כצורת הרמב"ם על ידי קשירה כדברי המגן אברהם והגר"ז.

כפי שכתבנו לעיל, המנהג הרווח בין האשכנזים (מלבד חסידי חב"ד), שלא לעשות רווח בין החוליות, ואף המשנה ברורה לא הביא את דברי המגן אברהם, ואם כן נראה שגם בקשירת תכלת אין צורך לעשות כך, לאור זה שמסתבר שאין מרוויחים בכך את שיטת הרמב"ם. לכך יש להוסיף את האפשרות שכתבנו לעיל בדעת המגן אברהם, שאם מחליפים בין חוליא לחוליא בין הלבן לתכלת, ייתכן שגם המגן אברהם לא יצריך לעשות רווח. בנוסף, אם קושרים בצורה זו, הרי שאין עושים כאף אחת מהשיטות שכתבו הראשונים.²⁰

לפי מה שהתבאר, המנהג המקובל אצל האשכנזים לקשירה בלבן – שבע, שמונה, אחת עשרה, שלושה עשרה – מבוסס על הביאור הראשון בתוספות תוך

²⁰ יעויין גם בסוף מאמרו של הרב פרופ' דוד הנשקה 'פתיל תכלת וגדילי ציצית', אסיף ה (תשע"ח), עמ' 358-405, שהעלה אפשרות דומה להצעה זו, אך דחאה משום שלפי הרמב"ם "עיקר מצוותו של תכלת מדאורייתא הוא תפקידו לשמש החוט הכורך". ואם רוב הכריכות תהיינה בלבן "נמצא שלא התכלת היא הכורכת, והרי זה שלא כמצוותה מן התורה".

²¹ ואף על פי שבשו"ע הגר"ז כתב שכך היו עושים כשהיה תכלת, נראה שאי אפשר לומר שהיו עושים כך ממש, שכן אף אחת מהשיטות לא סברא כך: לשיטת היש מפרשים בתוספות לא היו מחלקים את הכריכות לחוליות של שלוש, ואילו לשיטה האמצעית בתוספות לא היו עושים שבע כריכות בראשון ושמונה בשני אלא בכפולות של שלוש. אולי כוונת הגר"ז רק לגבי החלוקה לחוליות, שכך היו עושים כשהיו עושים תכלת.

חשש גם לשיטה השנייה בתוספות. ונראה שגם בקשירה עם תכלת יש לנהוג מעין זאת: לחשוש לשיטה הראשונה בתוספות, אך בצורה שנוויה ככל הניתן גם את השיטה השנייה.

נראה אפוא שיש לכרוך חוליא לבן ואחריה חוליא תכלת וחזור חלילה, וכשיטת התוספות בפירוש הראשון (אמנם לפי הפירוש השני של התוספות החילוף בין התכלת ללבן נעשה בין כריכה לכריכה ולא בין חוליא לחוליא, אך אין אפשרות להרוויח לגמרי את שתי השיטות, ונראה שהמנהג מבוסס בעיקרו על שיטה ראשונה של תוספות).²²

כפי שראינו לעיל, יש מחלוקת במספר החוליות שבין קשר לקשר, ונראה שגם בזה יש לנהוג לפי השיטות שחשש להם המנהג הרווח, ולפי זה יש לעשות כשיטת ספר החינוך, ונבאר את הדברים: מכיוון שהמנהג חשש לשיטה השנייה בתוספות, וכדברי הראב"ד שאין לפחות משבע חוליות בכריכה, הרי שלדידן אין לפחות משלוש חוליות בין כל קשר וקשר.²³ על פי זה קשירה כשיטת הגר"א ביהל אור, שבין הקשר הרביעי לחמישי ישנה רק חוליא אחת (של לבן), אינה יכולה להסתדר עם שיטה זו.²⁴ ולכן נראה שיש לנהוג כפי שהובא לעיל מספר החינוך, שבשלושת הקשרים הראשונים יהיו שלוש חוליות בין קשר לקשר, ובקשר האחרון ארבע חוליות.

²² יש שהוכיחו מדברי הזוהר שיש לכרוך דווקא בתכלת (עייין פתיל תכלת, פרט שביעי; עמ' 111), ויש לעיין אם הדבר אכן מוכח משם או שיש לפרש שמה שאמר הזוהר 'תכלת' כוונתו לכל הציצית, וכמו שכתב רש"י (מנחות לט ע"א ד"ה התכלת) לגבי הגמרא שאף על פי שאמרה 'תכלת' אין כוונתה דווקא תכלת אלא כל הציצית נקראת תכלת.

²³ משום ששתי חוליות הן רק שש כריכות, ולקשור באמצע חוליא אינו לכתחילה כפי שהתבאר לעיל.
²⁴ אולי מחלוקתו של הגר"א עם הרא"ש והחינוך דלהלן היא מה נקרא יותר מעלין בקודש – האם במספר החוליות בין קשר לקשר או בריבוי הקשרים: הבית יוסף בסימן יא כתב בביאור המנהג שמתחילים בשבע ומסיימים בשלוש עשרה: "מתחילין בשבע דהפוחת לא יפחות משבע, ועולים והולכים משום דמעלין בקודש, וגומרים בשלש עשרה שהיא תכלית העליה שאין מוסיפים עליהם", וזה מתאים לשיטת החינוך. אך התוספות כתבו בשם ר"ת שמדין מעלין בקודש עושה שלוש קשרים סמוך לפתיל, וזה מתאים יותר לשיטת הגר"א.

כשיטה זו כתב גם הרא"ש על התורה (במדבר טו, לח):
 ואני שמעתי שיהיו הכריכות של כל כנף ג' מתשעה תשעה, והאחרונות
 י"ב כריכות. ג' פעמים ט' וא' י"ב – הרי כאן ט"ל כמנין ה' א'.

ייתכן שטוב לכרוך את החוליות האלו כמנהג תימן, ובכך להרוויח גם את שיטת
 הרמב"ם,²⁵ אך מאידך אין מנהג האשכנזים היום לקשור כך, וייתכן שכריכה כזו
 יש בה גם הוספה על מספר הקשרים, ואם כך יש בזה גם הפסד ולא רק תועלת,
 ובלאו הכי קשירה זו אינה כרמב"ם משום החילוף בין התכלת ללבן בין כל
 חוליא וחוליא, ולכן נראה שמוטב לא לכרוך כך.
 כל זה לפי המנהג הרווח של האשכנזים, אך מי שנהג כמנהג המובא בשולחן
 ערוך לעשות בין הקשר השני לשלישי תשע כריכות, הרי זה מתאים לשיטת
 הראב"ד ויש מפרשים בתוספות, ואם כן גם בקשירת תכלת יש לו לעשות כדברי
 הראב"ד.

²⁵ מעין זה כתב גם בלקט יושר (אורח חיים עמ' 9): "ועשה חוליות בציצית כיצד, כורך ג' פעמים
 סביב החוטין ותוחב באמצע בין ד' חוטין לד' החוטין, וכן עשה ג"פ בין כל קשר וקשר עד דהוה
 בין קשר לקשר כמלא גודל [וכן מצאתי באו"ח בסי' י"א וז"ל מנהגינו לכרוך בה חוליות וכו']".
 לדבריו גם בין הקשר הרביעי לחמישי עושה שלוש חוליות, ולא ארבע כדברי החינוך, ונראה
 שעדיף לעשות כדברי החינוך על מנת להגיע לשלוש עשרה חוליות.

הרב חיים פרידמן רמת השרון

איזו תכלת להטיל בימינו לדעת אדמו"ר מראדזין

לעתים נשמע טיעון שהארגמון הוא התכלת של אנשי האקדמיה שהגיעו אליו על פי דרך חקירתם, להבדיל מהדיונון שהגיע אליו כ"ק אדמו"ר מראדזין בדרך המחקר התורני. ברצוני להראות במאמר זה, שדרך הלימוד והחקירה של כ"ק אדמו"ר מראדזין מובילה אף היא לארגמון.

המקור הראשון שיש לנו שאינו מופיע בכתבי האדמו"ר זצ"ל הוא פירוש המשנה לרמב"ם במקורו הערבי, שבו הוא כותב בפירוש שהחילזון הוא צדפה ומתייחס בפירוש לקונכייתו (פירוש המשנה כלים יב, א). חשוב לציין שבערבית המילה חילזון קיימת עד ימינו, אלא שהיא מתייחסת לשבלול היבשה בלבד. חלזונות הים קרויים בערבית צדפה וכן הארגמון. מכאן נבין שמה שכתב הרמב"ם במשנה תורה (הלכות ציצית ב, ב) שהחילזון הוא דג, כוונתו שהחילזון המדובר אינו מה שנקרא בערבית חילזון שהוא השבלול היבשתי, אלא צדפה. וכיוון שאין בלשון חז"ל תרגום למילה צדפה, הוא כותב 'דג' שהוא שם כולל לכל היצורים הימיים.

כעת לסימני החילזון. חשוב לתת את הדעת על כך שגם לדעת האדמו"ר זצ"ל החילזון הוא מין שכולל הרבה סוגים שחלזון התכלת הוא אחד מהם. שכן כתב בשפוני טמוני חול בביטול הטענה השלישית, "שמזו הברייתא המסמנת את החלזון נראה, דבקושטא חלזון אחר שאין לו אלו הסימנים... אינו כשר לתכלת... דקים להו דחלזון שאינו בא בסימנים הללו אין צביעת דמו צביעה העומדת ביפיה ולא תשתנה". ומכאן שכל סימן הנמצא בדברי חז"ל מחוץ לברייתא זו, עלינו לבדוק האם הוא מדברת על החילזון כמין או על חלזון התכלת. את סמכות הסימנים מבאר האדמו"ר שם, שהברייתא גופו דומה לים וכו' (מנחות מד ע"א) באה לאפשר לנו לזהות את החילזון. הוא מוכיח זאת מכך שהרמב"ם מעתיקה. אמנם, הסימן שעולה אחת לשבעים שנה, גם לדעת

האדמו"ר זצ"ל אינו הלכה לדורות. ומכאן שאין ההוכחה מהברייתא עצמה אלא מהרמב"ם שהעתיקה. אמנם הרמב"ם (שם) מנה סימנים נוספים חוץ מברייתא זו, כגון שנמצא בים המלח שביאר כ"ק אדמו"ר זי"ע מקורו. ויש לשאול מדוע מנה סימן זה ולא הסימנים האחרים שמנה כ"ק אדמו"ר זי"ע כגון שגדל ולבושו עמו. אמנם לפי מה שכתבתי מובן. כי הסימן שגדל ולבושו עמו, וכן שמתרבה מאוד אחר הגשם וכן דמיון גופו לנחש כמו שביאר אדמו"ר ז"ל בסימן השביעי והשמיני, אלה סימנים מובהקים מחז"ל על החילזון כמין. והרמב"ם לא בא לבאר כאן מהו החילזון כמין. אלא כיוון שכתב חיבורו בלשון משנה הסתפק בכך שכתב חילזון. ולא בא אלא לסמן את חלזון התכלת שקראוהו חז"ל כאן בשם חילזון בסתם: "מייתנין דם חילזון" (מנחות מב ע"ב), ואסף כל מה שנמצא במאמריהם בעניין זה הנוגעים לדורות.

אגב, מכך שהאדמו"ר זצ"ל מבאר את מקור הרמב"ם לכך שנמצא בים המלח ממאמרם שהחלזון נמצא בחלקו של זבולון (מגילה ו ע"א), יש לשלול את הטענה שהארגמן אמנם שימש לצביעת הארגמן אך לא לצביעת התכלת. כי אם כן, מנלן שחז"ל דיברו על חלזון התכלת, שמא אותם מאמרים מדברים על חלזון הארגמן?

ולגבי מה שכתב הרמב"ם שדמו שחור כדיו, כתב האדמו"ר זצ"ל שכתבו מדעתו. אמנם, לפי מה שאנו יודעים על הארגמן שדמו בתחילה סגול, ורק חיזור מלא מאפשר את התנדפות הברומו, ניתן לומר שכלפי שפינה את התכלת שחור כפתוך שבכוחל, כינה את הסגול שהוא כהה יותר שחור כדיו. ולמדו מכך שמוכח מהגמרא שרק על ידי הסממנים אנו מקבלים צבע תכלת, ולכן יש לבדוק את הצבע. ועל פי זה יש לבאר מה שאמר רבי יוחנן בן דהבאי "אפילו מראה שני שבה כשר" (מנחות מב ע"ב), שני בשי"ן קמוצה, היינו האדמומיות ההופכת אותו לסגול, ולכן אין צריך לבדוק לדעתו.

זה מסביר גם את דברי הרמב"ם בתחילת הפרק שכותב שתכלת הוא "הצמר הצבוע כפתוך שבכוחל". מזה נראה שהקלא אילן הוא גם תכלת אלא שהוא פסול. ואילו מדברי חז"ל "שתולה קלא אילן בבגדו ואומר תכלת הוא" (בבא מציעא סא ע"ב) נראה שקלא אילן כלל אינו תכלת. אמנם על פי הנ"ל יש ליישב

שאינן כוונת הרמב"ם לרבות צמר כפתוך שבכוחל שלא מן החילזון, אלא אדרבה בא למעט את הצבע הסגול שבא מאותו חילזון. זה מסביר גם את הבדיקה שבחז"ל, שכן החיזור בקלא אילן לא נעשה בימי קדם אלא כדי להגיע להמסה, ודי לשם כך בחיזור חלקי שייצור תחליב, ובכך הסתפקו. אבל בתכלת ללא חיזור מלא לא נקבל את צבע התכלת. ואכן כשהבינו בתקופה מאוחרת יותר שניתן גם מקלא אילן לייצר תכלת באותה עמידות על ידי חיזור מלא חדלו להשתמש בחילזון, כמו שכתב הרדב"ז (שו"ת הרדב"ז סימן תרפה).

ועתה אעבור סימן סימן מי"א הסימנים שכתב רבנו ואראה שהם מובילים לארגמון.

הראשון: מציאותו בימים המלוחים.

השני: מראהו דומה לים. והנה הדיונון דומה לים מחמת יכולת ההסוואה שלו. כי כל עניין הברייתא היא לבאר אמאי דמיו יקרים, כמו שכתב כ"ק אדמו"ר זי"ע שהוא מחמת הקושי לצודו. והארגמון דומה לים בגלל הצמידה שעליו. השלישי: דומה לדג. וכתב כ"ק אדמו"ר ז"ל שאין לומר שקאי על צורתו, דהא כל שבים קרוי דג ואם כן למה נדמהו. אמנם רבנו הרמב"ם ז"ל בהלכות מאכלות אסורות בביאור שרץ המים כתב שכל שבמים שאינו בצורת דג הוא בגדר שרץ המים. ואם כן על כרחין שגם בכללות בעלי חיים שבמים – הגם שבכלל קרויים דגים – מתחלקים באופן פרטי לדגים ולשרץ המים. וכיוון שהחלזון הוא ממין שרץ המים כמו שתרגם המתרגם בפירוש המשנה, והוא בעל קונכייה, אף על פי כן דומה לדג בתכלית מה שיוכל בעל קונכייה להידמות לדג, וכמו שכתב רש"י ז"ל בתבנית דיוקנו (מנחות מד ע"א ד"ה גופו), היינו שרחב באמצעו וצר מהצדדים ולא כצורת שאר חלזונות. ובפרט שכששוחה נראה ממש כדג. הרביעי: יש בו גידין ועצמות. בזה שווה לדיונון ששניהם רכיכות. החמישי: לבושו גדל עמו. בזה מיושב הארגמון הרבה יותר מהדיונון. והששי: יש בו אונקלאות כפופים ע"פ ציור הערוך. ובידינו ציור הערוך ע"פ כ"י פארמא ומצויר שם כדמות שבלול עגול ולא אונקלאות, ומוכיח כדברינו

שהחלזון בלשון חז"ל שם משותף לשבלולים וצדפות וכל מה שיש לו לבוש הגדל עמו.

השביעי: השלפוחיות שבפתיליו, הנותנות לו דמיון לנחש. והנה כל מה שבלשונו חלזון יש בו דמיון הרבה יותר גדול לנחש מאשר השלפוחיות, כי גופו מתחת ללבושו ישר ומאריך כנחש ממש. וגם זה מוכיח כדברינו.

השמיני: השלפוחיות כמראה בשר. וכתב זה כדי ליישב השגת הראב"ד ז"ל בהלכות ביאת מקדש ז, ה על מה שכתב רבנו הרמב"ם "מי שיצא בשר יתר בעינו עד שחפה מעט מן השחור של עין" כביאור לחלזון שבמשנה בכורות (פ"ו מ"ה), והקשה הראב"ד ז"ל שהיינו יבלת. וכתב רבנו ליישב שהחלזון הוא בדמות בשר. אמנם רבנו הרמב"ם הביא יבלת באיסורי מזבח פרק ב כמום המיוחד בבהמה אפילו בלבן שבעין אם יש בה שער. ובזה מיושב יותר אם נימא כדברינו לעיל בעניין הדמיון לנחש, כי החלזון הוא מאריך כנחש עד שמגיע לשחור שבעין והיבלת אינה מוארכת ועל כן היא בלובן בלבד.

התשיעי: דמו שחור כדיו. כבר נתבאר לעיל. ואינו בצבע תכלת אלא על ידי הסממנים כקימוניא המחזרים אותו. והנה קימוניא היינו המכונה אלקאלי בלשון ערבי כמו שכתב רבנו הרמב"ם בפרוש המשנה. ושמעתי מי שאומר שסגולת הקימוניא לשנות השחור לכחול. ודבריו אמת בשחור היינו הסגול שבארגמן, וכמו שניסה בהם פרופ' עמר, ובחלק ממיני הקימוניא יצא כחול ולא סגול. אבל כשניסה אותם בדם הדיונון יצא חום. ואם כדבריו, אמאי הטורח הגדול לערב שחיקת ברזל ולהתיכו בחום גדול כאשר של גיהנם, ישימו בקימוניא בלבד.

העשירי: דרכו לטמון עצמו בארץ, וכן עולה מהעמקים שבים למקומות הגבוהים סמוך לחוף בחורף. כל זה מיושב הרבה יותר טוב בארגמן. והנה דיברו חכמים בלשון הבאי, כי כל הברייתא באה לבאר מדוע דמיו יקרים, וכמו שכתב רבנו ז"ע שהוא מחמת הקושי לצודו, וכל מה שמבואר בברייתא מבאר זאת, ובארגמן עניין זה יותר מיושב כי אי אפשר לצודו אלא בזמנים מועטים בשנה שבהם הוא עולה מקרקעית הים העמוקה סמוך לחוף, ועל ידי צידת כולם לא יבואו חדשים לחוף אלא אחר זמן רב, וכמו שביארו בזה.

האחד עשר: שני מיני דמים שיש בו, האחד מיפקד פקיד והשני בלוע שחי ממנו. גם זה מיושב יותר בארגמון, שבבלוטה הדם מיפקד פקיד ממש כמורסה, ואין צריך כלל לפוצעו אלא בבלוטה זו והדם הבלוע יוצא ממילא, ולא ניחא ליה בזה וביציאת נשמתו כי היכי דליצייל צבעיה. מה שאין כן דם הדיונון שכדי להוציאו יש או לפוצעו במקום אחר כדי שיריק דמו מעצמו כמ"ש רבנו, או לנתחו ולהגיע לכיס הדיו הפנימי שלו. עד כאן סימני רבנו זי"ע.

ואוסיף עוד חמישה סימנים מחז"ל ומהרמב"ם המובילים לארגמון: האחד, כמבואר לעיל שאמרו חז"ל שהחילזון מופיע בהמוניו אחר הגשם, וזו ראייה לכך שחלזון בלשונם הוא שם כללי לכל בעלי הקונכיה. השני, שדמיו יקרים, ובפועל הארגמון דמיו יקרים הרבה יותר. השלישי, שעומד ביופיו ואינו משתנה יותר מהדיונון. הרביעי, שלא נודע צבעו בעין הצבע עצמו אלא על ידי טעימה ממנו, והיינו מחמת שבחזזור הצבען עצמו צהוב ורק על ידי טעימה נודע צבעו בחימצון. החמישי, עוד יש ראייה לארגמון מדברי רבנו, שביאר מאמרם בספרי (דברים, שנד) "וכי מצוי הוא?", שלא ניתן להתפרנס מהחלזון בלבד אלא עולה בדרך אגב בצידת שאר דגים. והנה בימינו דם הארגמון נקנה מציידיים שעוסקים בציד דיונונים, והארגמונים נדבקים לרשתותיהם דרך אגב.

לעילוי נשמות

ר' יהושע בן משה הלוי סטרמן ז"ל

ברכה בת ראובן סטרמן ז"ל

In memory of

Sanford and Barbara Sterman

* * *

"...ונתנו על ציצת הפנף פתיל
תכלת. וְהָיָה לְכֶם לְצִיצַת וּרְאִיתֶם
אתו וּזְכַרְתֶּם אֶת כָּל מַצּוֹת ה'
וְעִשִּׂיתֶם אֹתָם..."
(במדבר טו, לח-לט)

"וראיתם אותו וזכרתם את כל
מצות ה' – שקולה מצוה זו כנגד
כל המצות כולן.
ותניא אידך: וראיתם אותו
וזכרתם... ועשיתם – ראייה מביאה
לידי זכירה, זכירה מביאה לידי
עשייה. ורשב"י אומר: כל הזריז
במצוה זו – זוכה ומקבל פני
שכינה..."
(מנחות מג ע"ב)

* * *

שמחים אנו להגיש לציבור הרחב לקט מאמרים מפרי עטם של חשובי תלמידי החכמים, שנרתמו לכתוב בנושאים שונים הקשורים למצוות התכלת שבציצית.

ההתעניינות במצווה גדולה זו, למרות השכחה רבת השנים, הולכת וגוברת בדורנו. הדיון הציבורי בנושא זה הולך וצובר תאוצה, מאמרים רבים מתפרסמים מעל דפי העלונים השונים ובתוך כתבי העת התורניים, וספרים שלמים המוקדשים לעניין התכלת יוצאים לאור. תלמידי חכמים מחוגים שונים פונים ללימוד הנושא, מי בהכרות כללית ומי בלימוד מעמיק יותר.

אגודת פתיל תכלת שמה לה למטרה להוציא את המצווה החשובה הזאת מתוך תהום הנשייה ולנער מעליה את אבק הדורות, ואנו תקווה שחוברת קטנה זו תתרום לכך תרומה כלשהי.

לתגובות והארות:

“פתיל תכלת”

האגודה לקידום ולהפצת התכלת (ע"ר)

ת.ד. 50257, ירושלים 9150102

טל: 02-5900577

פקס: 02-9933420

info@tekhelet.com

מחולק חינם